

Azərbaycanda mədəni irs və mədəni turizm:

Resurslar, Məhsullar, Təcrübələr

BAKİ - 2022

Azərbaycanda Mədəni İrs və Mədəni Turizm : Resurslar, Məhsullar, Təcrübələr

BAKİ – 2022

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Kitabın məzmununda əks olunan fikir və mülahizələr müəllifə aiddir və Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin rəsmi mövqeyini əks etdirmir.

Müəlliflər: Dr. Elşən Mustafayev

Elçin Kərimov

Qrafik dizayner: Ataş Əhməd

Redaktor: Fərəh Əliyeva

Mündəricat

Giriş	5
Fəsil 1: Anlayışlar	12
1.1 Mədəni turizm nədir?.....	12
1.2 Mədəni irs dedikdə nə nəzərdə tutulur ?.....	16
1.2.1 Maddi mədəni irs	17
1.2.2. Qeyri-maddi mədəni irs	24
1.3 Mədəni turizm təbii irs və mədəni irsin qarşılıqlı münasibətləri kimi	26
1.4. Mədəni irsin idarə olunması sahəsində məsul dövlət qurumları	30
1.5. Mədəni irs sahəsində mövcud Azərbaycan qanunvericiliyi.....	32
1.6 Mədəni irs mühafizəsində beynəlxalq təşkilatlar	46
Fəsil 2: Mədəni irs resursları və mədəni turizm	47
2.1 Mədəni turizm məhsulu.....	47
“Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun mədəni turizm məhsulu kimi inkişaf etdirilməsi.....	48
Qeyri-maddi mədəni irs və turizm	57
2.2 Mədəni turizmin inkişafı və yerli əhali	62
2.3 İrsin səmərəli idarəedilməsi: abidələrin inkişafında mədəni turizmin rolu	64
Yeni memarlıq abidələri mədəni turizm destinasiyaları kimi	77
Mədəni irs obyektlərinin müasir dövrə adaptasiyalı istifadəsi və təkrar istifadəsi	79
Tarixi yaddaşın və tarixi hekayələrin turizm məhsulu kimi təklifi	83
Dini abidələrin mədəni turizm məhsulu kimi inkişaf etdirilməsi.....	84
2.4 Mədəni turizm marşrutları və turizm hekayələri	93
Nəticə	107

Giriş

Azərbaycan Respublikasında son illərdə qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatında payının artırılması istiqamətində həyata keçirilən mərkəzi dövlət siyasəti çərçivəsində diqqət ayrılan ən vacib sahələrdən biri turizm sənayesinin sistemli və fundamental şəkildə inkişaf etdirilməsidir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə “milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasında prioritet istiqamətlərdən biri kimi ixtisaslaşmış turizmin müəyyənləşdirilməsi” ilə gələcəkdə Azərbaycanın mövcud turizm potensialından səmərəli istifadə edilərək bu sahənin qısa müddətdə inkişaf etdirilməsi əsas hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinə əsasən “2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” sənədi hazırlanmış və turizm sahəsi Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın 18 əsas prioritet istiqamətlərindən biri müəyyən edilmişdir.

Turizm sektorunun inkişafı etdirilməsi istiqamətindəki siyasi iradə və ondan irəli gələn strateji baxışın nəticəsi olaraq institusional islahatlar aparılmış, ölkəmizin turizm sahəsini beynəlxalq səviyyədə, xüsusən də hədəf bazarlarda innovativ marketing üsullarından istifadə edərək tanıtılması, həmçinin ölkədaxili turizmin inkişafı üçün bu sahədə aparılan araşdırmaların nəticələrinin tətbiq edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Turizm Bürosu Publik Hüquqi Şəxs (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyinin nəzdində fəaliyyət göstərir) yaradılmış, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 aprel 2018-ci il tarixli “Mədəniyyət və turizm sahəsində dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Sərəncam”ına əsasən Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin əsasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi təsis edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında turizm təcrübələrinin inkişaf etdirilməsi və müxtəlif turizm məhsullarının hazırlanması prosesi çərçivəsində (təbiət turizmi, sağlamlıq turizmi, xüsusi maraq qruplarını əhatə edən turizm) mədəni turizm sahəsi turizm sektorunda, sözsüz ki, ən vacib və ən potensial istiqamətdir. Mədəni turizm məhsullarının

hazırlanmasında istifadə edilən ən əhəmiyyətli turizm resursu ölkəmizin milli-mədəni irs nümunələridir. Dünya turizm bazarında artan kəskin rəqabət fonunda müxtəlif ölkələr mədəni turizm məhsullarının yeknesəkliyindən uzaqlaşmağa, məzmunca daha fərqli, turizm təcrübəsi nöqteyi-nəzərdən daha az rast gəlinən turizm məhsulları ilə bir-birindən fərqlənməyə can atır. Müxtəlif dövlətlər ziyarətçilər üçün təklif edilən turizm məhsullarını yaş kateqoriyası və maraq dairələrinə görə daha rəngarəng edə bilmək üçün səy göstərir və mövcud mədəni irs resurslarını bu istiqamətdə səfərbər edirlər. Bu mənada Azərbaycanda turizm sənayesi üçün milli-mədəni irs nümunələrinin potensialının təhlili nikbin proqnozlar verməyə əsas verir. Mədəni irs nümunələrinin tərkibi və özünəməxsusluğu, səciyyəvi xüsusiyyətləri və mədəni özünüifadə müxtəlifliyinə aid ünsürlərə nəzər yetirdikdə, Azərbaycanın digər qonşu ölkə və regionlara nisbətən daha rəngarəng, çoxçalarlı mədəni turizm resurslarına malik olduğu görünür. Bu məqam çox əhəmiyyətlidir, çünki turizm bazarında mədəni turizm məqsədi ilə səyahət edən turistlərin həcmi ölkələr üzrə 35-80% arasında dəyişir.

Məhz buna görə Azərbaycan ərazisində müxtəlif tarixi dövrlərə aid siyasi təşəkküllərin (dövlət və imperiyaların), müxtəlif dini qruplar və konfessiyaların, müxtəlif tarixi proseslərlə əlaqədar Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş, müvəqqəti yaşamış, müxtəlif köç proseslərinə məruz qalmış xalqların tarix və mədəniyyətinə aid müxtəlif maddi və qeyri-maddi irs nümunələrinin qorunması, inkişafı və dövlət mühafizəsinə götürülməsi mədəni turizmin inkişafına müsbət mənada təsir göstərir. Həm daşınar, həm də daşınmaz mədəni sərvətlərin tarixən dayanıqlı şəkildə inkişaf edib müxtəlif məzmun və formalarını əmələ gətirməsi hər şeydən əvvəl Azərbaycanın tolerant, multikultural ölkə kimi təqdim edilməsi üçün sosial və mədəni bazasının necə möhkəm olduğunu sübut edir. Həmçinin, müxtəlif dini təyinatlı sufi xanəgah, zaviyə və türbələr, pirlər, ziyarətgahlar, müqəddəs şəxsiyyətlərlə bağlı məzar yerləri, orta əsrlər həyatının iqtisadi-təsərrüfat sahəsi (məsələn, karvansaraylar), hərbi və şəhərsalma ənənələri ilə bağlı məkanlar (bulaq, körpü, qala və imarətlər), xalq dini inanclarına, folkloru, şifahi və yazılı xalq ədəbiyyatına aid nümunələr, yerli ənənələrlə bağlı təbiət abidələri (çoxəslik xan çınarı və digər ağaclar), multikultural festivallar (məsələn, Kürmükoba festivalı) elmi-tədqiqat obyektləri olmaqla yanaşı, artıq mədəni turizm resursları kimi turizm sənayesinin diqqətini cəlb edir. Təsadüfi deyil ki, məsələn, bir turizm destinasiyası kimi inkişaf edən Şəkinin,

Qəbələnin və digər Şimal-Qərb rayonlarının əsas memarlıq abidələri, qeyri-maddi irs nümunələri (folklor, sənətkarlıq və diyarşünaslıq) ilə yanaşı, Qafqaz Albaniyasına aid irs nümunələri də (Bideyiz və Zəyzid kilsələri, Təpəbaşı nekropolu və s.) hələ tam turizm məhsulu kimi hazır olmasalar belə, turistlər tərəfindən ziyarət edilir.

Turizm sənayesinin bünövrəsini təşkil edən və onu formalaşdıran qərar və təkliflər, strateji sənəd və proqramların hazırlanması mədəni irsin qorunması və məqsədyönlü istifadəsini güdən dövlət siyasəti ilə birmənalı olaraq əlaqəli şəkildə həyata keçirilir. Bu, turizm sənayesinin inkişafı üçün mədəni irs obyektlərinin bir resurs olaraq görülməsi, təhlil edilib turizm məhsuluna çevrilməsi prosesi barədə daha dərinlən düşünməyə dəvət edir. Ölkə üzrə dörd əsas turizm dəhlizi hesab edilən xətlər üzrə turizm destinasiyaları arasında yerləşən bəzi tarix və mədəniyyət abidələrinin təbii və antropogen təsirlər nəticəsində yarımdağılmış vəziyyətdə olması bir xarici ziyarətçi tərəfindən Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin kəşf edilməsi təcrübəsinə və ümumilikdə ölkə haqqında ziyarətçidə formalaşan təəssürata mənfi təsir göstərir. Üstəlik, tarixi, mədəni-etnoqrafik və memarlıq əhəmiyyəti olan mədəni irs nümunələrinin qorunmaması, uyğun istifadə edilməməsi onların yaxınlığında yerləşən rayonlarda və kənd bölgələrində icma əsaslı turizm zəncirinin yaranmasına mane olur. Belə ki, böyük potensiala malik olan bu istifadəsiz və mühafizə olunmayan, lakin turistlərin diqqətini cəlb edən mədəni irs obyektlərində turizm axınının effektiv idarə edilməsi yerli sakinlər üçün əlavə gəlir mənbəyi formalaşdırır, həmin əraziyə yaxın yerlərdə dayanıqlı inkişaf üçün şərait yaradır və məşğulluq probleminin həllinə töhfə verər, ziyarətçi qəbulundan dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər hesabına həmin mədəni irs obyektlərinin mühafizəsinə daha çox vəsait yönəldilə bilər. Məzmunca daha fərqli mədəni irs nümunələrindən istifadə edilməsi maliyyə vəsaitlərinin onların dayanıqlı şəkildə qorunmasına yönəldilməsinə, mədəni müxtəlifliyin özünüifadə formalarının daha uzunömürlü olmasına birbaşa müsbət təsir göstərə bilər.¹

¹ YUNESKO-nun Dünya İrs Konvensiyasına əsasən mədəni müxtəlifliyin tərfi belə verilir : “Mədəni müxtəliflik” dedikdə, ayrı-ayrı qrupların və cəmiyyətlərin mədəniyyətlərinin öz ifadəsini tapdığı müxtəlif formalar nəzərdə tutulur. Bu özünüifadə formaları qruplar və cəmiyyətlər arasında və onların daxilində ötürülür. Mədəni müxtəliflik tək bəşəriyyətin mədəni irsinin ifadə olunduğu, artırıldığı və ötürüldüyü müxtəlif mədəni özünüifadə vasitələrinin tətbiqi ilə deyil, həmçinin hansı vəsaitlərdən və texnologiyalardan istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, bədii yaradıcılığın müxtəlif növlərinin, mədəni özünüifadə məhsullarının istehsalının, yayılmasının, paylaşılmasının və onlara yiyələnmənin köməyi ilə meydana gəlir”.

Tarix-mədəniyyət təyinatlı qoruqların və digər mədəni irs obyektlərinin effektiv mədəni idarəetməsini həyata keçirmək, onların turizm resurslarından səmərəli istifadəsini təmin etmək gələcəkdə Azərbaycanda mədəni turizmin inkişafının əsas istiqamətləri olacaq. Ölkə üzrə uğurlu mədəni turizm inkişaf modelləri (turizm məhsulları və turizm marşrutları) vardır və digər mədəni irs nümunələrini kompleks şəkildə bu trendə cəlb etmək prioritet məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu mənada, Azərbaycanda mədəni turizmin inkişafında qarşıya qoyulan məqsəd və hədəflərə çatmaq üçün Azərbaycanda artıq həyata keçirilmiş uğurlu layihələrin təcrübəsindən əldə edilmiş bir sıra iqtisadi və nəzəri əsaslar daha dərinlən başa düşülməlidir.

1) Oxşar mədəni məzmunla malik mədəni irs obyektlərinin mədəni turizm potensialından eyni dərəcədə istifadə edilməsi

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi (DTA) tərəfindən artıq uğurla sınaqdan keçirilən mədəni turizm məhsullarına yaxınlıqdakı digər mədəni irs nümunələrinin də integrasiya edilməsinin iqtisadi perspektivləri nəzəri cəhətdən öyrənilməlidir. Məsələn, artıq Yanardağ və Atəşgah məbədi iki fərqli mədəni irs obyekti kimi il ərzində 200 000-dən artıq ziyarətçini qəbul edən vahid bir destinasiyaya çevrilib. Buna baxmayaraq, hər iki qoruq arasında, turistlərin marşrutu üzərində yerləşən Ramana Qalası bu turizm axınından tamamilə kənarda qalıb. Nəticədə, DTA hər iki mədəni irs obyektilə tətbiq etdiyi vahid norma və standartları, destinasiya üzrə marketinq və təbliğat formalarını Ramana qalasına nəzərən tətbiq edə bilmir, bu da nəticədə iqtisadi baxımdan vahid turizm siyasətinin tətbiq edilməsinə (tarif, bilet satışı forması, lisenziya və icarə və s.) mane olur.

2) Turizm axınına məruz qalan mədəni irs obyektlərinin mədəni irsin konservasiyası və mədəni turizm inkişaf planlarının hazırlanması

Bəzi mədəni irs nümunələrinin turizm nümayiş obyektlərinə çevrilməsi, irsin tarixi və fiziki strukturunun öyrənilməsi və uzunmüddətli perspektivdə məqsədyönlü istifadəsi üçün onların konservasiya və turizm konsepsiyaları, həmçinin idarəetmə planları hazırlanmalıdır. Konservasiya planı irs ərazisinin və abidənin tarixini, fiziki quruluşunu öyrənir və onun istifadəsi, qorunması üçün qaydalar və tövsiyələri müəyyənləşdirir. Eyni

zamanda, mədəni irs obyektinin məqsədyönlü istifadəsi bu sənəddə əsaslandırılır və gələcəkdə bu sənədə uyğun şəkildə istifadə edilməsi bir qayda olaraq tənzimlənir. Belə ki, əgər abidəyə hər hansı müdaxilə olarsa, yaxud abidə ətrafında hər hansı bir inkişaf layihələri planlaşdırılsa, ilkin referans sənədi - abidənin konservasiya planı olmalıdır. Turizm konsepsiyası, yaxud turizm baş planı isə tarixi yerin/abidənin və ətraf landşaftın mövcud resurslarını öyrənir, resursların GZİT təhlilini (Güclü, Zəif, İmkanlar, Təhlükələr) aparır və dayanıqlı istifadəsi üçün təkliflər verir.

İdarəetmə planı öz növbəsində abidənin səmərəli idarəedilməsi üçün resursları müəyyənləşdirir, GZİT təhlil edir, idarəetmədə boşluqlar müəyyən edilərsə, tədbirlər planında həmin problemlərin həlli istiqamətdə işləri proqnozlaşdırır və məqsədə çatmaq üçün uyğun indikatorlarını müəyyənləşdirir.

Bu strateji sənədlərin hazırlanması böyük zəhmət, dərin tədqiqat aparılmasını tələb edir. Abidəyə yönəlik əsas layihələrin həyata keçirilməsindən öncə bu sənədlərin hazırlanması çox vacibdir.

Yalnız qeyd olunan sənədlərin hazırlanmasından sonra abidələrin kütləvi turizmin mənfi təsirlərindən qorunması, mədəni irsin yerli iqtisadiyyata integrasiya edilməsi, yerli əhalinin rifahının yüksəldilməsi siyasəti və bu istiqamətdə digər işlər səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilər. Məsələn, turizm destinasiyalarının yaxınlığında və ya üzərində yerləşən Alban irsinə aid nümunələr, turistlər tərəfindən ziyarət edilən qala və istehkamlar (məsələn, Gülüstan və Cavanşir qalaları), dini obyektlər (məsələn, Yeddi Gumbəz türbələri) əsas turizm marşrutları üzərində olsalar da, onlar üçün qeyd edilən sənədlər və mədəni irs idarəetmə planlarının olmaması səbəbindən həmin abidələr məqsədyönlü şəkildə istifadə edilmir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan bir sıra abidələrin bərpa və konservasiya layihələri icra edilərkən, təəssüf ki, onların turizm idarəetmə planları və gələcək biznes inkişaf planları hazırlanmamış, nəticədə bərpa edilmiş abidələrin gələcək istifadə təyinatı ilə bağlı planlar naməlum qalmışdır. Məsələn, Quba şəhərində yerləşən Çuxur hamamı bərpa və konservasiya edilsə də, onun gələcək təyinatı ilə bağlı konseptual sənəd işlənilmədiyinə

görə hazırda bu abidə istifadəsiz qalmaqla, mədəni turizm marşrutlarında nümayiş obyektı kimi istifadə edilmir.

3) Abidələrin bərpa və konservasiya siyasətinin mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi prosesi ilə paralel aparılması

Turizm potensialının yüksək qiymətləndirildiyi, lakin texniki vəziyyətinin ürəkaçan olmadığı və diqqətdən kənarda qalan mədəni irs obyektlərinin ayrı-ayrılıqda deyil, bir turizm inkişaf strategiyasının tədbirlər planı çərçivəsində bərpası və ya konservasiyasının həyata keçirilməsi vacibdir. Məsələn, “Böyük İpək Yolu” mədəni turizm marşrutunun tətbiqi üçün Səngaçal və Miəcik karvansaraları da daxil olmaqla, digər tarixi karvansarayların, ovdanların və hamamların bərpası vacib şərtidir. Eyni zamanda, ölkəmizdə Səfəvi mədəni irsinə olan marağı nəzərə alaraq, həm yerli, həm də xarici turistlərin diqqətini çəkən Şeyx Heydərin (Xızı rayonu) və Şeyx Cüneydin (Qusar rayonu) qəbirüstü abidələrinin bərpa-konservasiyasının turizm inkişaf planları çərçivəsində həyata keçirilməsi bu yerlərin daha rahatlıqla turizm nümayiş obyektlərinə çevrilməsinə səbəb ola bilər.

4) Mədəni özünüifadənin müxtəlifliyini göstərən irsin qorunması və bunun mədəni turizm potensialından istifadə edilməsi

Müəyyən tarixi hadisələr və proseslər nəticəsində Azərbaycanda digər xalqların mədəni tarixi ilə əlaqədar xatirə yerləri, mədəni irs nümunələrinin turizm nümayiş obyektlərinə çevrilməsi və təbliğ edilməsi həm Azərbaycanın mədəni müxtəlifliyinə töhfə verə, həm də bu vasitə ilə turizm məhsullarının keyfiyyət və kəmiyyətcə artırılmasına nail oluna bilər. Məsələn, Azərbaycan Turizm Bürosunun təşəbbüsü ilə Azərbaycanda Polyak mədəni irsi, Yəhudi mədəni irsi kimi mədəni turizm marşrutlarının pasportları hazırlanmışdır. Bu xüsusda, Malakan mədəni irsinə aid məskənləri (Altıağac, Saratovka və s. kəndlər) və memarlıq nümunələrini (Bakı şəhərində olan “Salaam cinema” kimi tanınan bina) tədqiq edərək malakan mədəni irsi turizm marşrutu və digər bu kimi marşrutların yaradılması potensialı nəzərdən keçirilməlidir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda mədəni turizmin inkişafı özünün hələ ilkin mərhələsindədir. Buna görə də turizm sahəsində ixtisaslaşmaq istəyən şəxslər, xüsusilə tələbələr üçün ölkəmizdə mədəni turizm sahəsini başa düşmək, bu sahədə həyata keçirilən dövlət strategiyasının məzmununu və inkişaf istiqamətlərini dərk etmək çox vacibdir. Ölkəmizdə birbaşa dövlət investisiyası sayəsində “Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu kimi bir sıra yeni mədəni turizm destinasiyaları inkişaf etdirilməyə, “Yanardağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu kimi turizm destinasiyalarında yeni mədəni turizm inkişaf strategiyaları tətbiq edilməyə başlanmışdır. Turizm sahəsində təhsil alan və ya bu sahə üzrə ixtisaslaşan tələblərin ölkə kontekstində bu prosesləri daha dərinlən öyrənməsi lazımdır. Yuxarıda sadalananları nəzərə alaraq, bu kitab əsasən son illərdə Azərbaycanda mədəni turizmin inkişaf etdirildiyi layihələri təhlil edərək mədəni turizm sahəsində əsas nəzəri və praktiki aspektləri izah edəcək. Kitabın ilk fəslində mədəni irs sahəsində əsas anlayışlar təhlil ediləcək, mədəni irsin qorunması sahəsində qanunverciliyə əsas normativ aktlar və idarəetmə sahəsində fəaliyyət göstərən qurumlar ilə bağlı məlumat verilir.. İkinci fəsildə isə mədəni irs resursların bölgüsü, mədəni irs resurslarından turizm məhsullarının hazırlanması, yerli və beynəlxalq misallarla mədəni irs resursundan məhsula keçid ətraflı şəkildə müzakirə olunur.

Mədəni turizm sahəsində Azərbaycanda elmi ədəbiyyatın çatışmazlığını nəzərə alaraq tək bu kitabın mövcud boşluğu tamamilə dolduracağını demək olmaz. Bununla belə, bu vəsait mədəni turizmin tədrisi sahəsində gələcəkdə daha irihəcmli və daha təfərrüatlı, fundamental dərslük vəsaitinin hazırlanması istiqamətində vacib addım sayıla bilər.

I Fəsil: Anlayışlar

1.1 Mədəni turizm nədir?

1970-ci illərin sonu, 1980-ci illərin əvvəllərində ilk dəfə turizm təcrübəsi kimi fərqli kateqoriyada nəzəriyyələşdirilmiş “mədəni turizm” anlayışı çox böyük həcmdə dəyişikliyə məruz qalmışdır. 1970-ci illərdə turizm sahəsində olan tədqiqatçıları belə bir fikri müdafiə etməyə başlamışdılar ki, bəzi insanlar məhz bir destinasiyanın mədəniyyət və mədəni irsini başa düşmək üçün səyahət edirlər. İlk vaxtlarda mədəni turizm çox az sayda insanları əhatə edən, yalnız çox savadlı və intellektual şəxslərin maraq dairəsində olan məhdud həcmli bir turizm sahəsi hesab edilirdi. İndi isə mədəni turizm ən vacib və ən geniş turizm məhsulu sayılır. Müxtəlif destinasiyalar və müxtəlif araşdırma metodologiyasına görə, bu gün dünyada səyahət edən turistlərin 35-80%-i əsasən mədəni turizm motivasiyasına görə səyahət edənlərdir.

Müasir dövrdə “mədəni turizm” anlayışı xüsusi turizm anlayışı olaraq fundamental turizm nəzəriyyələrinə əsaslanaraq izah edilir. BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı “mədəni turizm” termininə belə tərif verir :

Mədəni turizm insanların öz yaşadıkları ərazidən çıxıb digər şəhərlər, yaxud ölkələrin mədəni irs nümayiş obyektlərini görmək, yeni məlumat və təcrübə toplayaraq öz mədəni ehtiyaclarını təmin etmək, həmçinin insanların öz yaşadıkları yerdən başqa digər yerlərdəki abidələri, həmin ərazinin incəsənəti və mədəni özünüifadə formalarını (etnoqrafik elementlər və s.) görmək məqsədilə bir yerdən digər yerə hərəkət etmək fəaliyyətidir (Whyte, Hood and White, 2012; 10).

Bəzi mütəxəssislər (Kanada Turizm Komissiyası, UNWTO) mədəni turizmin xüsusi turizm növü olduğuna diqqət çəkərək bir turistin destinasiyanın mədəni irsini kəşf etmək arzusundan irəli gələn turizm fəaliyyəti kimi qiymətləndirirlər. Bu fikri davam etdirən digər mütəxəssislər (Blackwell, 1997, Schweitzer 1999) mədəni turizmin yalnız xüsusi maraqlardan doğan fəaliyyət növü deyil, eyni zamanda ziyarət

edilən yerin mədəni irs elementləri və özünəməxsus sosial çalarıları özündə əks etdirən “mənalı təcrübə” kimi izah edirlər. Çünki, bir turisti mədəni irs ərazisinə gətirən “xüsusi həvəs” müəyyən bir tarixə və mədəniyyəti başa düşmək istəyidir. Bununla da fərdin mədəni irs obyektı haqqında fikirləri özünəməxsus mənə qazanmalı və dəyəərə sahib olmalıdır. Başqa sözlə, müəyyən mədəni irs nümunəsini görmək və onu başa düşmək arzusunun arxasında fərqli mənalandırma cəhdlərinin olması mədəni turizmi doğuran əsas səbəblərdəndir. Həmçinin, bir mədəni məzmun haqqında daha çox öyrənmək və anlamaq üçün səy göstərmək mədəni turizmi ortaya çıxarır (Bachleitner və Zins 1999, Hannasbus 1999).

Göründüyü kimi, bütün təriflər mədəni turizmdə xüsusi həvəs və təcrübə fəaliyyətlərin mövcud olmasını vurğulayır. BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatının müxtəlif nəşrlərinə diqqət yetirdikdə görünür ki, mədəni turizm dedikdə festivallar, mədəni tədbirlər, incəsənət performansları, muzeylərin, abidələrin və dini-müəqəddəs yerlərin və digər mədəni ərazilərin ziyarəti kimi fəaliyyətlər nəzərdə tutulur. Hillary du Cross və Bob McKercher (2015) adlı mütəxəssis alimlərin fikrincə mədəni turizm elə bir turizm formasıdır ki, o bir destinasiyanın mədəni irs resurslarına istinad edir və həmin resursların turistlər tərəfindən istehlak (istifadə) edilməsi üçün məhsul formasına çevirir. Onların fikrincə mədəni turizm bazarı isə 5 əsas segmentindən ibarətdir :

1. Mədəni turizmi məqsədli turist: Mədəni turizm bir destinasiyasını ziyarət etmək üçün ən vacib və əsas bir motivasiya olur və şəxs dərin mədəni turizm təcrübəsi yaşayır.
2. Mədəni turizm gəzintisi: Mədəni turizm bir destinasiyanı ziyarət etmək üçün əsas səbəb olur, amma təcrübə əsasən kölgədə qalan fəaliyyət olur.
3. Serendipiti: Serendipiti təsadüf nəticəsində öyrənilən və kəşf edilən vəziyyətə və ya hadisəyə deyilir. Bu növ turist üçün mədəni turizm əsas ziyarət məqsədi olmur, lakin o gəzinti zamanı dərin mədəni turizm təcrübəsi əldə edir və ya əldə etməyə cəhd göstərir.

4. Sadə mədəni turizm ziyarətçisi: Mədəni turizm ziyarətçi üçün zəif bir motivasiyadır və qazanılan turizm təcrübəsi çox az olur.
5. Təsadüfi mədəni turist: Mədəni turizm motivasiyası ilə hərəkət etmir, lakin müxtəlif mədəni turizm istiqamətli fəaliyyətlərdə iştirak edir.

Daha geniş götürdükdə, mədəni turizm mədəni irs nümunələrinin və ya mədəni irs resurslarını əhatə edir və buna görə də mədəni turizm anlayışını qavramaq üçün mütləq daha öncə mədəni irs anlayışını başa düşmək, onun nədən ibarət olduğunu bilmək lazımdır. Mədəni irs resurslarından istifadə edən turizm sahəsi onun inkişafına və dayanıqlılığına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərir. Çünki bir tərəfdən turistlərin artan tələbatı mədəni irsin qorunması sahəsində güclü siyasi və iqtisadi əsas verir. Digər tərəfdən, ziyarətçilərin sayının artması, mədəni irs resurslarından balans gözləmədən istifadə, yanlış şəkildə istifadə etmək, mədəni dəyərləri nəzərə alınmadan turizmin yüklənməsi mədəni irs nümunələrinin fiziki bütövlüyünə real təhlükə yarada bilər. Məhz buna görə də “mədəni irsin idarəetməsi” sahəsi ilə “mədəni turizmin idarəetməsi” sahəsi paralel olaraq, bir-birini nəzərə alaraq inkişaf etdirilməlidir. Məsələn, mədəni irs sahəsindəki mütəxəssislər tərəfindən bəzi abidələrdə turizmlə bağlı “daşıma qabiliyyəti” (*carrying capacity*) müəyyən edilir, bəzən isə abidələrin özlərinin turistlər tərəfindən ziyarəti qadağan edilə bilər. Azərbaycanın Şəki şəhərinin tarixi hissəsində yerləşən Xan sarayına eyni zamanda 20 nəfərdən artıq turistin buraxılması və Xan sarayında eyni vaxtda 20 nəfərdən artıq turistin ziyarəti qadağandır. Kütləvi turizmin təsirindən qorunmaq üçün Fransada Lascaux mağaralarına turistlərin buraxılması isə mədəni irs mütəxəssislərin rəyi əsasında tamamilə qadağan edilmişdir. Çünki turistlər mağaranın içərisində nəfəs alarkən orada olan havanın temperatur və nəmişlik dərəcəsinə çox böyük dərəcədə təsir göstərir, nəticədə Lascaux mağaralarında olan rəngli divar rəsmlərinin keyfiyyəti pozulur, rəng pigmentləri itməyə başlayır. Fransa hökuməti buna görə həmin mağaraların replikatını (bənzerini) bütün məzmunu qorumaqla kənarda yaratmış və turistlərin ziyarətinə açmışdır. Eynilə, İspaniyada 20 min il əvvəl - məşhur paleolit dövrünə aid olan 1879-cu ildə kəşf edilmiş, divarlarında rəngli heyvan rəsmləri (bizon, at və maral), işarələr ilə YUNESKO Dünya İrs Siyahısına daxil olan Altamira mağaralarına ziyarət

dayandırılıb. Buna baxmayaraq, Altamira mağaralarına 200 metr yaxınlıqda eyni abidənin replikatı yaradılmışdır və turistlər məhz bu mühəndis və rəssamların əli ilə yaradılmış bu mağaranı ziyarət edirlər. Sadəcə marketing üçün hər həftə 5 nəfər turistə mağaranı ziyarət etməyə icazə verilir və onlar bilet satışı zamanı təsadüfən, lotereya əsasında seçilir. Ümumiyyətlə, *authentic* (həqiqi) turizm təcrübəsi mədəni turizm sahəsində daha çox təbliğ edilsə də, bu kimi misallarda həm mütəxəssislər, həm də turistlər tərəfindən anlayışla qəbul edilir. Belə ki, yüz minlərlə turistin bu mağaralara buraxılması onlarda olan mədəni irs dəyərlərinə xələl gətirə bilər.

Mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi zamanı mədəni irsin idarəetməsi sahəsində mütəxəssislərin rəyindən istifadə edilməlidir. Əks təqdirdə, mədəni turizm mədəni irs dəyərlərinə çox mənfi təsir göstərə bilər. Bunun üçün müxtəlif abidələrin ərazisində maarifləndirici lövhələr, xəbərdaredici təlimatlardan istifadə edilir, ziyarət üçün müəyyən vaxt məhdudiyyətləri qoyulur. Məsələn, turistlər müxtəlif abidələrin üzərini cıza, onlara toxuna bilirlər. Şəki xan sarayında turistlərin divarlara toxunması qəti qadağandır, çünki tərtib edilən əl ilə toxunduqda divardakı rəng pigmentləri tədərki duzun təsiri ilə dağıla bilər. Mədəni irs idarəetməsi əsasən ictimai təyinatlı, gəlir gədməyən, əsasən icma üzvləri, mədəni irs sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssis qrupları, konservasiya və bərpa istiqamətli, mədəni irs dəyərlərinin uzunmüddətli şəkildə saxlanması məqsədi güdən bir fəaliyyətdir. Mədəni turizm isə özəl təşəbbüslərin daha çox üstün olduğu, iqtisadi-ticari məqsədli, biznes qrupları ilə işləyən, mədəni irs dəyərlərini bazara, insanların istifadəsinə təklif edən iqtisadi fəaliyyətlərin cəmidir. Turistlər mədəni irs ərazilərini ziyarət edərkən yerli adət-ənənələrə, bəzi mədəni irs dəyərlərinə hörmət etməyə dəvət edirlər. Mədəni irs resurslarını kəşf etmək istəyən və mədəni turizm təcrübəsi yaşayan turistlər mədəni irs sahəsində bəzi məhdudiyyətlərə əməl etməli olurlar. Avropanın bir sıra ölkələrində kilsələr ibadət zamanı turistlərə bağlı olur. Məscidlərə isə daxil olan qadınlar başlarını örtməli, ayaqqabılarını çıxartmalıdırlar. Bəzi ölkələrdə ibadət zamanı istifadə edilən rituallar turistlərin üzünə bağlı olsa da, bəzilərində isə (məsələn, Türkiyədə Mevlevi dini rəqsləri) əksinə, dini ibadətlər

cəlbedici mədəni turizm məzmunu kimi turistlərin diqqətini çəkmək üçün istifadə edilir.

Mədəni turizm inkişaf etdirilərkən mütləq mədəni irsin bütün elementləri və xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Dünyada taxtadan düzəldilmiş ən böyük tikili olan Çi Lin buddizm monastrı (Honq-Konq) bir turizm destinasiyası kimi inkişaf etdirilərkən, orada olan rahiblər bu prosesə əvvəlcədən cəlb edilməmişdi. Nəticədə, turist axını zamanı bəzi rahiblər öz ibadətlərini edə bilmir, onlar ilə mübahisələr yaranırdı. Nəticədə, hökumət ilə uzun danışıqlardan və arasıkəsilməz şikayətlərdən sonra həmin monastrın yanında Nan Lian Su Bağı adlı iri bir yaşıllıq zona yaradılmış və turistlər bura yönəldilmişdi.

Mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi və mədəni irsin inkişaf etdirilməsi bərabər şəkildə strateji sənədlərdə öz əksini tapmalıdır. Məsələn, iri arxeoloji ərazilər ziyarətə açılarkən ziyarətçilər üçün bir hərəkət cıgırı nəzərə alınmasa onlar istədikləri yerə gedə və ziyarət etdikləri abidəyə daha çox ziyan vura bilirlər. Bəzi turistlər isə getdikləri bu tipli mədəni irs ərazilərindən müxtəlif xatirə əşyası götürməyə meyllidirlər. Buna görə də dünyanın bir sıra ölkələrində ziyarət zamanı ərazidən kiçik bir daş və ya taxta əşyası götürülməsinə icazə verilmir, çünki mənfi tendensiya yaradan bu hərəkət sonradan turistlərdə ziyarət etdikləri yerlərdə abidəyə ziyan vurmağa yol açan hərəkətlərə rəvac verir. Məsələn, Misirdə piramidalardan qoparılmış və ya oğurlanmış daşları turistlərə satmaq qadağandır və hər il internet xəbər saytlarında bunu etməyə çalışan səyyar satıcıların polislər tərəfindən saxlandığı barədə məlumatlara rast gəlmək olur. Digər tərəfdən isə, bəzi ölkələrdə bu tipli satışa icazə verilir. Məsələn, Almaniyada artıq dağıdılmış, keçmiş Berlin Divarından qalıntıların satılmasına icazə verilir və xarici turistlərə Soyuq müharibənin rəmzi olan həmin xırda beton parçaları suvenir olaraq satılır.

1.2 Mədəni irs dedikdə nə nəzərdə tutulur ?

Mədəni irs anlayışını necə başa düşmək lazımdır ? Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında Qanun”una əsasən milli mədəni irs dedikdə Azərbaycan xalqına məxsus, ümumazərbaycan əhəmiyyəti kəsb edən, universal dəyərlərə malik mədəniyyət

nümunələrinin məcmusu nəzərdə tutulur. Milli mədəni irsə muzey, incəsənət, audiovizual, (o cümlədən kino), teatr, kitabxana, əlyazma, arxiv, folklor, arxeologiya, etnoqrafiya, memarlıq, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri və tarix-mədəniyyət qoruqları aiddir. Ümumiyyətlə götürdükdə, milli mədəni irs iki hissəyə bölünür:

1. Maddi-mədəni irs
2. Qeyri-maddi mədəni irs

1.2.1 Maddi mədəni irs

Maddi-mədəni irs özü iki əsas hissəyə bölünür : Daşınmaz mədəni irs, daşınar mədəni irs

Daşınmaz maddi mədəni irs dedikdə, daşınmaz arxeoloji, memarlıq, bağ-park, monumental, xatirə abidələri, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, o cümlədən mədəniyyət, memarlıq, bədii, etnoqrafiya, təbiət abidələri və tarixi qoruqlar, mədəniyyət məkanları, məqbərələr, arxeoloji komplekslər, memarlıq ansambları, dini ocaqlar və etnoparklar nəzərdə tutulur. Daşınmaz mədəni irs nümunələrinin əsas xüsusiyyəti odur ki, yerini dəyişdikdə onların mədəni irs dəyərləri itə bilər. Daşınmaz mədəni irs nümunələri, deməli, müəyyən məkan ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Daşınar mədəni irs dedikdə isə tarixi, təbii, arxeoloji, sənədli, etnoqrafik, kulinar, bədii, elmi-tədqiqat, rəsm, incəsənət, kinematoqrafiya, numizmat, filatelist, heraldik, biblioqrafiya, epiqrafiya, estetik, etnoloji və antropoloji daşınar sərvətlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu qərara əsasən Azərbaycanda dövlət mühafizəsinə götürülmüş abidələrin sıra nömrələri onların inventar nömrəsi hesab edilir və abidələrin üzərində bunlarla bağlı məlumat lövhəsi vurulur. NK-nın 132 nömrəli 2001-ci il 2 avqust tarixli qərarı mədəni irs sahəsində çox vacib bir mənbədir və bu qərarla əlavə kimi qoyulmuş 3 sənədin məzmununu açıq şəkildə online mənbələrdən tapmaq

mümkündür. (www.e-qanun.az saytı). Azərbaycanda daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri 3 müxtəlif əhəmiyyət dərəcəsinə bölünmüşdür :

- Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri (məsələn, Atəşgah məbədi, Qız qalası, Gəncəsar monastırı, Xınalıq kəndi və s.)
- Ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri (məsələn, Şəkiddə Yuxarı Karvansaray, Şeyx Cüneyd türbəsi və s.)
- Yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri (məsələn, Basqal hamamı, Şəkiddə Abdulxalıq hamamı və s.)

Azərbaycanda dünya əhəmiyyətli abidələr hesab edilən tikililərin özəlləşdirilməsi və icarəyə verilməsinə icazə verilmir. Ölkə əhəmiyyətli abidələr isə icarəyə verilə bilər, lakin onların da özəlləşdirilməsi qadağandır. Yerli əhəmiyyətli abidələrin həm özəlləşdirilməsi, həm də icarəyə verilməsinə icazə verilir. Azərbaycanda yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydiyyatda alınmış onlarla və yüzlərlə abidə (yaşayış evləri, hamamlar, dəyirmanlar və s.) dövlətin xüsusi mühafizəsindədir. Bu abidələrin mülkiyyətçiləri ilə həmin abidələrin yerləşdiyi ərazinin mədəni irsinin idarə edilməsi ilə məsul olan müvafiq dövlət qurumları (Mədəniyyət Nazirliyi, DTA, “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu İdarəsi, “Şuşa” Qoruğu) arasında mühafizə müqaviləsi imzalanır və həmin mühafizə müqaviləsində mülkiyyətçinin mədəni irs obyektinə nəzərən hüquq və vəzifələri qeyd edilir. Belə ki, mülkiyyətçi mədəni irs obyektinin mədəni irs dəyərini, bədii-estetik dəyərini, fasad quruluşu, memarlıq-planlaşdırma həllində nəzərdə tutulmuş original həcm-plan həllini dəyişdirə və ya onlara xələl gətirə bilməz.

Sözügedən 132 nömrəli NK-nin Qərarında daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin isə 4 müxtəlif növü müəyyən edilmişdir :

- **Memarlıq abidələri**

Xatırlatmaq lazımdır ki, tək-tək memarlıq abidələri ilə yanaşı Azərbaycanda bir sıra orta əsr yaşayış məskənləri memarlıq ansamblı kimi dünya əhəmiyyətli abidələr kimi dövlət mühafizəsinə götürülmüşdür. Şəkinin qədim hissəsi (“Yuxarı Baş” Milli Tarix-Memarlıq Qoruğu), Lahıc kəndi (Lahıc Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu), Basqal qəsəbəsinin

qədim hissəsi (“Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu), Xıralıq kəndi (“Xıralıq” Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya qoruğu), “İçərişəhər” memarlıq-şəhərsalma kompleksi, Şuşa (“Şuşa” Şəhəri Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu), Ordubadın qədim hissəsi (“Ordubad Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu) bu qədim yaşayış məskənlərindəndir. Bu qədim yaşayış məskənlərində ümumi küçə-məhəllə strukturu, dalanlar, meydanlar, evlərin harmoniyalı şəkildə tikilməsi, xüsusi darvaza, qapı, pəncərə formaların, hasarlar və s. şəhərsalma elementlərin hamısını bir yerdə dövlət mühafizəsinə götürülüb və onların ümumi tarixi şəhər landşaftına xələl gətirən memarlıq elementlərin əlavə edilməsinə (hündür binaların tikilməsi, yerli olmayan tikinti materiallarından istifadə edilməsi, müasir üsulla memarlıq həlləri verilmiş fasadlara malik yaşayış və qeyri-yasayış tikililərin tikilməsi və s.) qanunla icazə verilmir.

- **Arxeoloji abidələr**

Ayrı-ayrı arxeoloji abidələr ilə yanaşı Azərbaycanda bir sıra antik və orta əsr şəhərlərinin qalıntıları da bütövlükdə arxeoloji abidə elan edilmişdir. Dörd böyük arxeoloji ərazi bu mənada dövlət tərəfindən abidə qoruq elan edilmiş və dövlət mühafizəsinə götürülmüşdür. Məsələn, 1734-cü ildə Nadir şah tərəfindən salınmış Ağsu şəhəri 2020-ci ildə “Orta əsr Ağsu şəhəri” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu elan edilmişdir. Qafqaz Albaniyasının birinci paytaxtı Qəbələ şəhərinin qədim qalıqları olan Çuxur Qəbələ kəndinin yaxınlığındakı arxeoloji ərazi “Qəbələ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu elan edilmişdir. Eyni ilə, qədim Şabran şəhərinin qalıqlarının qorunduğu ərazi “Çıraqqala-Şabran” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu kimi, 2020-ci ildə isə qədim Şəmkir şəhərinin qorunduğu arxeoloji ərazi isə “Qədim Şəmkir şəhəri” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu elan edilmişdir.

- **Bağ-Park və monumental abidələri**

Dağüstü park, Həzi Aslanovun abidəsi, Şəhidlər Xiyabanı, Gürcü-Azərbaycan xalqlarının Dostluq abidəsi və s. kimi abidələr dövlət tərəfindən mühafizə olunan daşınmaz tarix-mədəniyyət abidələridir. “Tarix və mədəniyyət abidələri haqqında” Qanuna görə bağ-park və monumental abidələr memarlıq abidələri kateqoriyasına aiddir, çünki bağların və iri parkların layihələndirilməsini memarlar edirlər və onlar birbaşa

şəhərsalma strukturu ilə bağlıdır. Adətən şəhər mərkəzlərində yerləşən tanınmış şəxslərin heykəllər məhz bağlar ilə birlikdə kompleks abidələrdir. Bundan başqa, Azərbaycan ərazisində Şəki şəhərində xan bağı, Gəncə şəhərində xan bağı, Nardaran qəsəbəsində Xan bağının köşkü və Xan bağı, Masazırda Xan bağı dövlət mühafizəsinə götürülmüş tarix və mədəniyyət abidələridir.

Dünyanın bir sıra ölkələrində heykəllər və monumental abidələr ətrafında güclü turizm hekayəsi formalaşdırılmış və onlar mədəni turizm destinasiyalarına çevrilmişdir. Brüssel şəhər mərkəzində yerləşən “*Manneken Pis*” (bayıra çıxan kiçik uşaq heykəlciyi) fontan heykəlinin cəmi 55 sm hündürlüyü olmasına baxmayaraq bu kiçik bürüncdən, 1618-ci ilin sənət əsəri bütün şəhərin rəmzlərindən birinə çevrilmiş, onun şəkli əks olunmuş posterlər və bilbordlar əsas turistik küçələrdə öz əksini tapmışdır. Bir neçə dəfə oğurlandığına və vandalizmə məruz qaldığına görə Belçika hökuməti bu heykəlin originalını şəhər muzeyinə qoymuş, onun yerinə isə küçədə replikatı yerləşdirmişdir. Bu heykəl ətrafında turizm hekayəsi çox effektivdir və turistlərdə çox böyük maraq yaradır. Şəhərdə bu heykəlciyə həsr edilmiş həm postkard, həm də suvenirlər satılır. Brusseldə olduğu kimi, Kopenhagen şəhərində dəniz sahilində yerləşən “balaca dəniz şahzadəsi” heykəli şəhərin rəmzlərindən birinə çevrilmişdir. Bu mənada, Nyu York şəhərində yerləşən “Azadlıq heykəli”, Rio de Janeyro şəhərində yerləşən “Bağışlayan İsa heykəli” kimi artıq şəhər kimliyinin ayrılmaz hissəsi olan abidələri də qeyd etmək lazımdır. Bəzi heykəllər öz yerləşdikləri yerlərin ruhunu, mənasını dərinlən ifadə etməyi bacarır və buna görə də onlar qısa müddətdə mədəni turizm destinasiyasına çevrilirlər. Nyu York şəhərində yerləşən “Hücum edən öküz” heykəli bu şəhərin maliyyə mərkəzi olan Wall Street rayonunun rəmzinə çevrilmişdir və hər gün buranı minlərlə turist ziyarət edir. Bu heykəl qərb dünyasında artıq kapitalizmin rəmzinə çevrilən və ya onu ifadə edən bir sənət əsərinə çevrilmişdir.

- **Dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri (Xalq daş heykəltaraşlıq abidələri)**

Xatırlatmaq lazımdır ki, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri daşınmaz abidə hesab edilməsinə baxmayaraq bir çox hallarda onu daşınar mədəni sərvət kimi muzeylərə və ya sərgi yerlərinə aparırlar və bununla onlar aid olduqları məkanlardan qopardılır. Halbuki,

qədim qəbiristanlıqlarda mövcud olan bu tipli daş abidələri yerindən tərpətmək qanunla qadağandır. Orta əsrlərdə müxtəlif ərəb kalliqrafiya sənəti növləri ilə yazılmış (kufi, nəsh, sülüs, nəstəliq və s.) sütunlar, daş qoç fiqurları, müxtəlif antropomorf (insanabənzər) və zoomorf (heyvanabənzər) formalı baş daşları, daş qoç fiqurları, sanduqələr (kvadrat formalı, içi oyulmuş, qutu formalı üzəri yazılı sinə daşları), qəbir baş və sinə daşları və s. tipli abidələr dövlət mühafizəsinə götürülmüşdür.

Abşeron rayonu ərazisində yerləşən, qış otlaq sahələrinin ortasındakı tarixi sanduqələr ilə zəngin qəbiristanlıq

Azərbaycan ərazisində orta əsrlərə aid bir sıra qəbiristanlıqlar vardır ki, onlar onlarla, hətta yüzlərlə dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri vardır. Bunlar arasında Səngaçal qəsəbəsinin yaxınlığında yerləşən Sofi Həmid qəbiristanlığı xüsusilə seçilir. Burada son əsrlərə aid qəbirlərin üzərində hər bir vəfat etmiş şəxsin peşəsini əks etdirən əmək alətləri təsvirlərinə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanda Kəlbəcər və Laçın bölgələrində dövlət mühafizəsinə götürülmüş at və qoç başlı qəbirlər təəssüf ki, erməni işğalı dövründə vandalizmə məruz qalıb. Diri Baba qəbiristanlığında yerləşən tarixi qəbiristanlıq isə sufizm ənənələrini əyani şəkildə əks etdirən tarix və mədəniyyət abidələridir. Qəbiristanlıqda hündürlüyü iki metr və daha çox olan baş daşları, sanduqə adlanan orta əsrlər Azərbaycan dəfn mədəniyyətinə aid sinə daşlarına rast gəlinir. Baş daşları və sanduqələrin üzərində olan müxtəlif nəbat, hündəsi, astroloji, zoomorf və antropomorf

naxışların hər birinin özünəməxsus simvolikası və mənası vardır. Qəbirlərin üzərində mərhum haqqında şəxsi məlumat, haşiyələrində Qurani-Kərimdən bəzi ayələr, Azərbaycan, Ərəb və Fars dilində yazılmış şeirlərə rast gəlinir. Kişilərə məxsus bəzi baş daşlarının üzərində at, barıt qabı və silah təsvirlərinə rast gəlmək olar. Bəzi təsvirlər dəfn edilən şəxsin peşəsi haqqında məlumat verir. Diri Baba qəbiristanlığında yerləşən qəbirüstü abidələr bədii tərtibat və üslub baxımından unikal incəsənət abidələridir. Maraqlıdır ki, bu qəbiristanlıqda qəbirlərin üzərində xırda oyuqlara rast gəlinir ki, onlar quşların su içməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin ərazisi (yerləşdiyi torpaq sahəsi) ilə yanaşı onların mühafizə zonası da Azərbaycanda mövcud qanunvericilik ilə nəzərdə tutulur. Mühafizə zonası dedikdə abidələrin görkəminə xələl gətirməmək məqsədilə onların yerləşdiyi sahənin ətrafında abidənin xarakterindən asılı olaraq müəyyən edilən əlavə tənzimləmə zonası nəzərdə tutulur.

Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, sözügedən NK qərarında abidələrin müxtəlif tipləri (növləri) ilə “Tarix və Mədəniyyət abidələri haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununda öz əksini tapan abidə növləri üst-üstə düşmür və bağ-park və monumental abidələr ayrıca abidə növü kimi deyil, memarlıq abidələrinin tərkibində verilmişdir. Belə ki, Qanunda abidələrin aşağıdakı növləri və anlayışları verilmişdir :

- **Arxeoloji abidələr** — insanın fəaliyyəti ilə əlaqədar yer altında olan maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən ibtidai insan düşərgələri və yaşayış məskənləri, qədim qəbiristanlar, müdafiə sistemləri və istehkamlar, ziyarətgahlar, hər cür qədim əşyalar, dini və xatirə abidələri, qaya və daşüstü təsvirlər və yazılar, qədim mədən istismar izləri, əmək alətləri, istehsalat küreləri, qədim yollar, körpü qalıqları, arxlar, ovdan və kəhrizlər, su kəmərləri, kürəbəndlər və s.;
- **Memarlıq abidələri** - öz həcm-plan həllini kifayət qədər saxlayan qurmalar, müxtəlif təyinatlı memarlıq-inşaat binaları, yardımçı obyektlər, mühəndis kommunikasiyaları; məskənsalma (şəhərsalma) abidələri; ərazisinin əksər hissəsi memarlıq, tarixi-mədəni sənətkarlıq abidələri və tikililər ilə tutulan, ənənəvi məhəllələrə bölünən, bəzən də qala divarları ilə əhatə edilən, küçə şəbəkəsini və

mühəndis kommunikasiyalarını qismən saxlayan yaşayış məntəqələri, bağ-parklar, xiyabanlar, incəsənət nümunələri; yeni yaranmış memarlıq abidələri; öz həcm-plan, bədii-estetik, istismar-funksional və texniki-konstruktiv həllinə görə uzun ömürlü memarlıq binaları və qurmaları; kiçik memarlıq formaları; monumentlər, obelisklər, fəvvarələr, şalalələr, bulaqlar, hovuzlar, köşklər və ərazidə xüsusi mövqe tutan başqa yaradıcılıq obyektləri;

- **Tarix abidələri** — cəmiyyət və dövlət tarixi ilə, müharibə və milli azadlıq hərəkatı ilə, elm və texnikanın inkişafı ilə xalqın həyatındakı mühüm tarixi hadisələrlə bağlı dəyərlər, dövlət xadimlərinin və hərbi xadimlərin, *Azərbaycan Respublikasının Vətən Müharibəsi Qəhrəmanlarının, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarının, Sovet İttifaqı Qəhrəmanlarının*, görkəmli elm və incəsənət xadimlərinin həyatı ilə bağlı qurmalar, mənzillər, xatirə yerləri, sənədlər və əşyalar, etnoqrafik abidələr — xalqın maddi, mənəvi, ideoloji, sənətkarlıq və təsərrüfat həyatını özündə əks etdirən qurmalar və əmək alətləri, əşyalar, epigrafik abidələr — üzərində yazılar olan müxtəlif daş, gil, ağac və metal nümunələri;-
- **Sənədli abidələr** — rəsmi dövlət orqanlarının aktları, qədim əlyazmaları, nadir çap əsərləri, arxivlər, o cümlədən fonو, foto və kino arxivlər;
- **İncəsənət abidələri** — tarixi və estetik dəyəri olan bədii, təsviri, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri;

YUNESKO-nun "Dünya İrs Konvensiyası"na əsasən "mədəni irs"ın müxtəlif komponentləri barədə aşağıdakı fundamental anlayışlar verilmişdir :

- *Abidələr*: memarlıq, monumental heykəltəraşlıq və boyakarlıq əsərləri, arxeoloji xarakterli ünsürlər və ya strukturlar, kitabələr, mağara məskənləri və tarix, incəsənət, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik ünsür qrupları;
- *Ansamblar*: memarlığı, peyzajla vəhdəti və ya əlaqəsi tarix, incəsənət, yaxud elmi baxımdan görkəmli universal dəyərə malik əlahiddə və ya birləşdirilmiş tikili qrupları;
- *Görkəmli yerlər*: insan əlinin əməli, yaxud insan və təbiətin birgə əsəri, eləcə də, diqqətəlayiq arxeoloji yerlər daxil olmaqla, tarix, estetika, etnologiya və ya antropologiya baxımından görkəmli universal dəyərə malik zonalar başa düşülür.

1.2.2. Qeyri-maddi mədəni irs

Qeyri-maddi mədəni irs dedikdə şəxslərin, qrupların və cəmiyyətin özünün mədəni irs nümunələri kimi qəbul etdikləri ənənələr, təsvir və ifadə formaları, bilik və bacarıqlar, onların yaradılmasında istifadə olunan alətlər, əşyalar, artefaktlar və mədəniyyət məkanları nəzərdə tutulur. Mövcud Azərbaycan Qanunvericiliyinə görə qeyri-maddi mədəni irs dedikdə üç əsas kateqoriya nəzərdə tutulur:

1. Etnoqrafiya və ya diyarşünaslıq (adət və ənənələr, bayram və mərasimlər, tarixi rəmz nümunələri və sirlər);
2. Folklor (ifaçılıq, musiqi və rəqslər, şifahi yaradıcılıq, oyun və tamaşalar);
3. Xalq sənətkarlığı (tətbiqi sənət, ənənəvi dekorativ sənət, milli təsviri yaradıcılıq).

Azərbaycanda qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin siyahısı, onlar haqqında təfəssilatlı məlumat Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatata alınır. Azərbaycanda bir sıra qeyri-maddi mədəni irs nümunələri YUNESKO-nun Bəşəriyyətinin Qeyri-Maddi Mədəni İrsinin Reprezentativ siyahısına daxil edilmişdir :

1. **Muğam** - 2008-ci ildə Azərbaycan muğamı UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Reprezentativ Siyahısına daxil edilib.
2. **Aşıq sənəti** - 2009-cu ildə Azərbaycan aşıq yaradıcılığı UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Reprezentativ Siyahısına daxil edilib.
3. **Novruz bayramı** – Zərdüştlük inancı ilə dərinlən bağlı olan bu adət Azərbaycan, Əfqanıstan, Hindistan, İran, İraq, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Pakistan, Tacikistan, Türkmənistan və Türkiyənin ortaq mədəni irs nümunəsi kimi 2009-cu il sentyabrın 30-da UNESCO tərəfindən Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilib.
4. **Xalçaçılıq sənəti** - Azərbaycan xalçaçılıq sənəti 2010-cu ildə UNESCO tərəfindən Qeyri-Maddi Mədəni İrs siyahısına daxil edilib.
5. **Tar** - Azərbaycan simli musiqi alətləri arasında texniki və dinamik imkanlarına görə ən mükəmməl və təkmil çalğı aləti hesab olunan tar 2012-ci ildə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilib.
6. **Kamança** - Kamança ifaçılığının Azərbaycanda yüksək inkişafı XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq xanəndəlik sənətinin inkişaf etməsi ilə bağlıdır və bu sənət

sahəsi İran və Azərbaycanın ortaq mədəni irs nümunəsi kimi 2017-ci ildə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilib.

7. **Çövkən və ya Çovqan** - "Qarabağ atı ilə oynanılan çövkən oyunu" 2013-cü ildə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Repräsentativ Siyahısına daxil edilib.
8. **Kəlağayı** – Şəki və Basqal ərazilərində hələ də aktiv şəkildə yaşayan kəlağayı sənəti 2014-cü ildə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Repräsentativ Siyahısına daxil edilib.
9. **Lahıc misgərlik sənəti** - "Lahıc misgərlik sənəti" nominasiyası 2015-ci ildə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Repräsentativ Siyahısına daxil edilib.
10. **Lavaş** – Lavaş bir qədim un məmulatı kimi Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyənin ortaq mədəni irs nümunəsi olaraq 2016-cı ildə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Repräsentativ Siyahısına daxil edilib.
11. **Dolma** – 2017-ci ildə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Repräsentativ Siyahısına daxil edilmiş dolma və onun hazırlanması sənəti Azərbaycan kulinariya məktəbinin dünya miqyasında tanınmasına müsbət töhfə vermişdir.
12. **Dədə Qorqud dastanı** - nümunəsi Dədə Qorqud dastanları Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstanın ortaq mədəni irsi kimi Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrsi üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilmişdir.
13. **Azərbaycanın milli xalq rəqsi "Yallı"** - 2018-ci ildə Yallı (Köçəri, Tənzərə), Naxçıvanın ənənəvi qrup rəqsləri" YUNESKO-nun Təcili Qorunma Siyahısına daxil edilib.
14. **Nar bayramı** - 16 dekabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının təqdim etdiyi "Nar bayramı, ənənəvi nar festivalı və mədəniyyəti" adlı nominasiya sənədi əsasında YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrsi üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilməsi haqqında qərar qəbul olunub.
15. **Miniatür sənəti** – 2020-ci ildə Miniatür sənəti Azərbaycan, İran, Türkiyə və Özbəkistanın ortaq nominasiyası olaraq YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrsi üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilib.

1.3 Mədəni turizm, təbii irs və mədəni irsin qarşılıqlı münasibətləri

Mədəni irsin öyrənilməsi zamanı təbii irs anlayışını da dərinlən başa düşmək lazımdır. Təbii irsi təşkil edən təbiət abidələrinin və onların yerləşdiyi ərazilərin qeydiyyatı, dövlət mühafizəsinə götürülməsi, qorunması, idarəetməsi və s. məsələlər “Təbiət abidələrinin və onların yerləşdiyi ərazilərin təşkili Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında” NK-nin 12 iyul 2006-cı il tarixli 169 nömrəli Qərarı ilə tənzimlənir. Təbiət abidələri xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik əhəmiyyəti olan təbiət obyektləridir. Təbiət abidəsi obyektlərinə konkret coğrafi zona üçün səciyyəvi olan nadir landşaftlar və yaxud ayrı-ayrı ünsürlər, yerli ağac qruplarının etalonunu təşkil edən və nadir növ tərkibinə görə seçilən qiymətli meşə sahələri, endemik və ya məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalan bitkilərin yayıldığı yerlər, çoxyaşlı ayrı-ayrı ağaclar, həmçinin geoloji açılışlar, palçıq vulkanları, mağaralar, paleontoloji və paleonəbatat qalıqlarının çöküntüləri, bulaqlar, nadir göllər və digər yerlər aid edilir.

YUNESKO-nun “Dünya İrs Konvensiyası”na əsasən “Təbii irs”ə aşağıdakı tərif verilir : “estetika, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik fiziki və bioloji birləşmələrdən və ya belə birləşmə qruplarından ibarət təbiət abidələri; Elm, yaxud konservasiya baxımından görkəmli universal dəyərə malik geoloji və fizioqrafik birləşmələr və təhlükəyə məruz qalan heyvan və bitki arealı olan dəqiq hədudlanmış zonalar; Görkəmli təbii yerlər, yaxud elm, konservasiya və ya təbii gözəllik baxımından görkəmli universal dəyərə malik dəqiq hədudlanmış təbii zonalar”

Azərbaycanda təbiət abidələrinin iki əhəmiyyət dərəcəsi ola bilər : respublika və ya bölgə əhəmiyyətli. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəyi nəzərə alınmaqla respublika əhəmiyyətli təbiət abidələri Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin təqdimatı əsasında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, bölgə əhəmiyyətli təbiət abidələri isə Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən təşkil edilir. Təbiət abidələrinə aid edilən obyektlər və onların yerləşdiyi ərazilər təsərrüfat istismarından çıxarılır və orada təbiət abidələrinin təbii vəziyyətini pozan hər hansı fəaliyyət qadağan edilir, onların fiziki və hüquqi şəxslərin idarəçiliyinə, istifadəsinə və icarəsinə verilməsi isə qadağandır. Əlbəttə, təbiət

abidələrindən elmi, mədəni və tədris məqsədləri üçün istifadə oluna bilər. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi təbiət abidələrini naturada göstərici nişanlarla qeydə alır və təbiət abidələri üzrə idarəetməni təmin edir, bu obyektlərin mühafizəsi, qorunması, bərpası və istifadəsi üzrə dövlət nəzarətini həyata keçirir. Təbiət abidələrinin siyahısı Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, siyahıda əksini tapan hər bir təbiət abidəsi üçün pasport hazırlanır. Pasportda təbiət abidəsinin əhəmiyyəti, adı, yerləşdiyi yer, təşkil olunma tarixi, abidənin yerləşdiyi ərazidə torpaq mülkiyyətçisinin, istifadəçisinin və icarəçisinin torpaqdan istifadə hüququna dair dövlət aktının qeydiyyat nömrəsi və tarixi, mühafizə olunan obyektin növü, onun xarakteristikası, fəaliyyət prosesində orada aparılan dəyişikliklər barədə qeydlər öz əksini tapır.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi təbiət abidəsinin yerləşdiyi ərazinin torpaq mülkiyyətçisi, istifadəçisi və icarəçisi ilə mühafizə öhdəliklərini müəyyən edən müqavilə bağlayır. Müqavilədə təbiət abidəsinin yerləşdiyi ərazidə xüsusi mühafizənin hüquqi rejimi, mühafizə zonasının ölçüsü, tərəflərin hüquq və öhdəlikləri, məsuliyyəti və digər zəruri məlumatlar öz əksini tapır. Məsələn, Şəki şəhərində yerləşən Xan sarayının önündə yerləşən iki tarixi çinar təbiət abidəsi kimi dövlət mühafizəsinə götürülüb. Bununla əlaqədar, “Yuxarı Baş” Milli Tarix-Memarlıq qoruğu ilə ETSN arasında mühafizə müqaviləsi imzalanmışdır. Bu kimi mədəni irs ərazilərində yerləşən təbiət abidələri asanlıqla mədəni turizm obyektlərinə çevrilir, çünki bəzi təbiət abidələri eyni zamanda yerli əhalinin inanc və mənəvi dünyagörüşündə, mədəni irs dəyərlərində önəmli yer tutur. Bu mənada “Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunun ərazisində yerləşən tarixi çinar ağacını göstərmək olar. Dünyada əkilmə tarixi bu qədər qədim və özünə aid kitabəyə malik olan yeganə ağac olan, təbiət abidəsi kimi dövlət mühafizəsinə götürülmüşdür. Bu ağac yerli əhali tərəfindən tarixən Pir Çinar kimi tanınır və müqəddəs bilinir. O, 1531-ci

ildə Şeyx Məhəmməd tərəfindən tikilmiş “Şeyx Məhəmməd” məscidinin önündə həmin şəxsin oğlu Şeyx Səfai tərəfindən əkilmişdir. Orta əsr Azərbaycan şəhərlərində “məscid-meydan-bulaq-hamam-çinar ağacı” bir klassik şəhərsalma elementi idi və bunu Basqalda rahatlıqla görmək mümkündür. Bu gün, yenidən turizm destinasiyasına çevrilmiş Basqalda həmin bu Pir çinar ağacı turistlərin ən çox diqqətini çəkən bir təbiət abidəsidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda təbiət abidəsi kimi dövlət tərəfindən mühafizə edilən bir sıra tarixi ağaclar, məsələn, Samux şəhərində yerləşən tarixi çinar ağacı (Düldül-İmam Əlinin

atının adı ilə adlandırılır), Balakən rayonunun Katex kəndində yerləşən tarixi dağdağan ağacı, yerli əhali tərəfindən müqəddəs hesab edilir.

Şəkil: Basqalda Pir Çinar (Emil Xəlilov, 2022)

Azərbaycanda bir sıra təbiət abidələri yerli əhali tərəfindən tarixən inanc obyektinə çevrilib, buna görə onların mədəni irs dəyərləri ilə təbiə-estetik dəyərləri paralel olaraq inkişaf edir. Məsələn, Babadağ zirvəsi lap qədim dövrlərdən etibarən Şirvan əhalisi tərəfindən ziyarətgah hesab edilib və hər il 20-30 gün müddətində (20 iyul-20 avqust) zəvvarların üz tutduğu məkan olub. Dağ zirvəsində

yerləşən və uzun haykinq edərək insanların getdiyi bir ziyarətgah olan Babadağ zirvəsi Avropada mövcud olan 4 ən böyük dini haykinq marşrutundan biridir. Hazırda dini

ziyaretçilər ilə yanaşı minlərlə yerli və xarici turist də Babadağ zirvəsini ziyarət edirlər. Babadağa İsmayilli və Quba rayonları ərazisindən qalxmaq mümkündür.

Göstərilən misallardan başqa bir sıra mədəni turizm obyektləri təbiət və eyni zamanda tarix və mədəniyyət abidəsi (əsasən arxeoloji) hesab edilə bilər. Antropogen deyil, təbii amillər nəticəsində formalaşmış mağaralar buna əyani misaldır. Məsələn, Xocavənd rayonunda Azıx mağarası, Kəlbəcər rayonunda Zar mağarası həm təbii gözəlliyi, həm də alt paleolit dövrünün bir arxeoloji abidəsi kimi diqqəti çəkir. Nərimankənddə (Qobustan şəhəri) yerləşən antropogen mənşəli mağaralar da dövlət tərəfindən mühafizə edilən təbiət abidələridir və onların Azərbaycan sufi təriqətlərinin tarixi ilə birbaşa əlaqəsi olduğuna inanılır. Sufi təriqətlərinin üzvləri məhz mağaralarda inzivaya çəkilirdilər.

Ümumiyyətlə, təbii irs obyektləri kimi mağaralar dünya təcrübəsində kifayət qədər çox geniş yayılmış turizm destinasiyalarına çevrilmişdir. Ən uğurlu misallardan biri Gürcüstanda ən çox turist ziyarəti qəbul edən turizm baxış obyektlərindən biri Kumistavi mağarasıdır. Uzunluğu 11 kilometr olan bu mağaranın ziyarətə açılmış təxminən 1 kilometr dərinliyindəki hissəsində işıq və səs sistemləri, xüsusi piyada gəzinti döşəməsi quraşdırılmışdır. Bu mağaranın turizm hekayəsini gücləndirmək üçün Gürcüstanın eks-prezidenti Saakaşvilinin təklifi ilə buraya "*Prometey mağarası*" adı verilmişdir. Belə ki, qədim yunan mifologiyasına görə tanrıların qəzəbinə tuş gəlmiş Prometey Qafqaz dağlarına zəncirlənmişdir və gürcülər Prometeyin məhz bu mağaranın yerləşdiyi dağa zəncirləndiyi barədə turizm hekayəsini bir marketing aləti olaraq istifadə etməklə Avropalı turistlərin diqqətini özünə çəkməyi bacarmışdır.

Göstərilən Gürcüstan misalında olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində bir qədər fərqli, lakin artıq turizm destinasiyasına çevrilmiş digər uğurlu bir misal vardır : Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən Duzdağ mağarası. Yüz illər ərzində insan əli ilə yonulmuş bu dərin duz mağaralarında hər il minlərlə insan müalicə alır. Duzdağ mağarasının yanındakı mədəndə bu gün də qaya duzu istehsal edən müəssisə fəaliyyət göstərir. Duzdağ mağarasının yanında hotel kompleksi və iri tədbir zalı vardır və burada hər il on minlərlə yerli və xarici turist istirahət edir.

Bəzən təbii irs nümunəsi ancaq çox lokal səviyyədə yerli əhalinin mədəni dünyagörüşündə əhəmiyyətə malik olur və belə olan halda onun həm də mədəni irs məzmunu turizm sahəsində istifadə edilə bilər. Xınalıq kəndi ilə üzbəüz dağ zirvəsinə yerli Xınalıqlı əhali Qiblədağ deyir. Bu dağın zirvəsi həqiqətən də Qiblə istiqamətinədir və yerli əhali namaz qılarkən tarixən bu dağ zirvəsini oriyentir kimi istifadə etmiş, buna görə də onu müqəddəs hesab etmişdir. Eyni ilə, Quba rayonu ərazisində, Xınalıq kəndində (Muqoz meşəsi), Cek kəndində, Əlik ilə Haput kəndləri arasında, Söhüb kəndində, Yerfi kəndinin yaxınlığında kiçik meşə sahələri mövcuddur. Yerli əhalinin inancına görə bu meşələrə toxunmaq, oradan ağac qırmaq böyük günah sayılır. Yerli əhali tərəfindən hətta ilin ən sərt qış aylarından belə bu yerlərdən ağac götürmək və yandırmağa yol verilmir. Görünür ki, bu meşə ərazilərində vaxtı ilə pir və ya türbə mövcud olmuş, lakin zamanla onların yeri itmiş və yerini ağaclar almışdır. Göründüyü kimi, bu kimi təbiət abidələri ilə bağlı mövcud yerli inanclar müasir dövrdə mədəni turizm destinasiyalarında turizm bələdçi mətnlərində, turizm hekayələrinin yaradılmasında istifadə edilə bilər. Bu kimi misallar Azərbaycanın mədəni müxtəlifliyinin zənginliyinin, bir mədəni turizm resursu kimi nəhəng potensialının göstəricisidir.

1.4. Mədəni irsin idarəetməsi sahəsində məsul dövlət qurumları

Mədəni irsin idarəetməsi sahəsində Azərbaycanda 4 məsul dövlət qurumu vardır:

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti, “Şuşa şəhəri” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruq İdarəsi, “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruq idarəsi və DTA-nın tabeliyində olan qoruqlar istisna olmaqla Azərbaycan ərazisində yerləşən və dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin mədəni irs dəyərlərinin qorunması, mədəni irs idarəetməsi və onların bərpası üzrə məsul dövlət qurumudur.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi

Dövlət Turizm Agentliyinin tabeliyində 8 (səkkiz) abidə qoruğu (“Yuxarı Baş”, “Lahıc”, “Basqal”, “Kiş”, “Atəşgah məbədi”, Yanardağ, “Beşbarmaq dağı”, “Xınalıq” qoruqları) və ölkə əhəmiyyətli “Diri Baba” memarlıq abidəsi vardır. Xatırlatmaq lazımdır ki, “Yanardağ”

Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu və “Beşbarmaq dağı” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və təbiət qoruğu kimi qoruqlarında adında olan təbiət sözü həmin qoruqların eyni zamanda həm mədəniyyət, həm də təbiət qoruqları olduğunu göstərmir. Hər iki qoruq ərazisində vacib təbiət abidələri yerləşir və bu abidələr qoruq ərazisində əsas ziyarət edilən turizm obyektləridir : “Yanardağ” təbiət abidəsi və “Beşbarmaq qayası” təbiət abidəsi.

“İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi

2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında" sərəncam imzalamışdır. Birbaşa Nazirlər Kabinetinə tabe olan bu qurum “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq və “Qala” Dövlət Tarix-Etnoqrafiya qoruqlarının ərazisində yerləşən tarix və memarlıq abidələrinin elmi, tarixi və mədəni cəhətdən öyrənilməsinin, təbliğinin, məqsədyönlü istifadəsinin, qorunub saxlanmasının və inkişafının təmin edilməsi sahəsində fəaliyyətlə məşğul olan publik hüquqi şəxsdir. İdarənin nizamnaməsinə əsasən “İdarənin fəaliyyətinin məqsədi daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasının və ərazi üçün müəyyən olunmuş rejimin saxlanmasının təmin edilməsi üçün abidələrin tarix və mədəni cəhətdən öyrənilməsini, məqsədyönlü istifadə olunmasını təşkil etməkdən, abidələrin bərpası və toxunulmazlığını təmin etməkdən, həmçinin Qoruqların ərazisində turizmi inkişaf etdirməkdən ibarətdir”.

“Şuşa şəhəri” Dövlət Qoruğu İdarəsi

Şuşa şəhərinin mədəni irs dəyərlərini qorumaq məqsədi ilə 2021-ci ildə yaradılmış bu dövlət qurumunun məqsədi Şuşa şəhərinin ərazisində yerləşən abidələrin həcm-planlaşdırma quruluşunun qorunmasını və toxunulmazlığını, habelə bərpasını, öyrənilməsini, məqsədyönlü istifadəsini təmin etmək, Şuşa şəhərinin bərpasını, yenidən qurulmasını, öyrənilməsini, inkişafını və təbliğini təmin etmək, müvafiq ərazidə mədəniyyət fəaliyyətini və mədəniyyət xidmətlərini təşviq etmək və Şuşa şəhərinin tarixi, mədəni, turizm və istirahət (rekreasiya) potensialından tam yararlanmaq üçün əlverişli şərait yaratmaqdır.

Göstərilən qurumlardan başqa, mədəni irs sahəsində ən vacib qurumlardan biri də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxtəlif elmi institut və təşkilatlarıdır. Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu Azərbaycan Respublikası ərazisində arxeoloji qazıntıların aparılması sahəsində məsul olan yeganə dövlət qurumudur. Arxeoloji qazıntıların aparılmasından əvvəl abidənin yerləşdiyi ərazidə məsul olan 4 dövlət qurumundan birinin mütləq icazəsi (vəkalətnamə) olmalıdır. Azərbaycan ərazisində təxminən 150 ildən bəri aparılmış arxeoloji qazıntılardan tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri hazırda bu institutun elmi-inventar fondunda və Azərbaycanın bir sıra dövlət muzeylərində, xüsusən Azıx insanının çənə sümüyü, Quba xanı Fəthəli xanın və Qarabağ xanı Pənahəli xanın qəbir daşları kimi vacib mədəni irs nümunələri Mədəniyyət Nazirliyinin tabeliyində olan Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin fondlarında qorunur. Bundan başqa, Azərbaycan Folklor İnstitutu, M. Füzuli adına Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan Tarix İnstitutu kimi qurumlar da tarix və mədəniyyət abidələrini qorunmasında çox böyük rol oynayırlar. Xüsusən, M. Füzuli adına Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunun elmi fondunda orta əsrlərə aid minlərlə qiymətli əlyazma nümunələri qorunur və onlar arasında 4 əlyazma sənəd UNESCO-nun Dünya yaddaşı (Memory of the World) beynəlxalq reyestrinə daxil edilmişdir.

1.5. Mədəni irs sahəsində mövcud Azərbaycan qanunvericiliyi

Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericilik sistemində ölkənin mədəni irsinin qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mədəni irsinin qorunması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan aşağıdakı normativ hüquqi aktlar mövcuddur:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr
3. Azərbaycan Respublikasının Qanunları:
4. Mədəniyyət haqqında AR Qanunu;
5. Tarix və Mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında AR Qanunu;
6. Muzeylər haqqında AR Qanunu;
7. Reklam haqqında AR Qanunu;
8. Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi;

9. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi;
10. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi və s.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları.
12. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları
13. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

Azərbaycan Respublikasında ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir və qanunvericilik sisteminin əsasıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 40-cı maddəsinə əsasən hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaqlıdır. Ölkə Konstitusiyasının 77-ci bəndinə əsasən tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər bir şəxsin borcudur.

2. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. YUNESKO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında” Konvensiyasına Azərbaycan Respublikasının qoşulması barədə” Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 6 dekabr 1993-cü il tarixli 764 nömrəli Qərarı ilə Azərbaycan Respublikası YUNESKO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında” Konvensiyasına (Paris, 16 noyabr 1972-ci il) qoşulmuşdur.² Bu konvensiya ilə tənzimlənən YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına Azərbaycan Respublikasının 3 mədəni irs ərazisi daxil olmuşdur :

² BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatı olan “UNESCO” (YUNESKO) dünyanın təhsil, elm, mədəniyyət, informasiya və kommunikasiya sahəsindəki əməkdaşlığın ən böyük hökumətlərarası forumudur. Təşkilatın Nizamnaməsi 16 noyabr 1945-ci ildə Londonda imzalanmış, 4 noyabr 1946-cı ildə 20 üzv dövlətdən ibarət YUNESKO öz rəsmi fəaliyyətinə başlamışdır. Hazırda UNESCO 193 ölkə və 11 assosiativ üzvdən ibarətdir. UNESCO Parisdəki baş qərargahından əlavə, dünyanın müxtəlif ölkələrindəki regional büroları, institutları və mərkəzləri ilə geniş şəbəkəyə malikdir.

- 1- 21,5 hektar ərazini əhatə edən “Bakının tarixi hissəsi Qız qalası və Şirvanşahlar sarayı ilə birləşmə” (2000)
- 2- 537 hektar ərazini əhatə edən “Qobustan qayaüstü təsvirləri və landşaftı” (2007)
- 3- 120,5 hektar ərazini əhatə edən “Şəkinin tarixi mərkəzi Xan sarayı ilə birləşmə” (2019)

YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil olması üçün mədəni irs və təbii irs abidəsi 10 meyardan ən azından birinə mütləq cavab verməlidir. Bu on meyardan altısı mədəni irs sahəsinə aiddir. İçərişəhər 4-cü meyar üzrə (ərazi müxtəlif tarixi dövrlər, Sasani, Ərəb, Səlcuq, Şirvanşahlar, Osmanlı, Səfəvi, Xan dövrü, çar dövrü və s. izləri və yaddaşı öz maddi-mədəni irs nümunələrində, memarlığında qoruyub saxlayır), Qobustan ərazisi 3-cü meyar üzrə (ərazi artıq yox olmuş bir sivilizasiyasının izlərini qoruyur), Şəkinin qədim hissəsi isə 2-ci (müxtəlif sivilizasiyalar ilə Şəkinin tarixən əlaqə saxlaması özünün şəhərin ənənəvi memarlığında əks etdirir) və 5-ci meyar (təbiət ilə insanın harmoniyası, insanın təbiət resurslarından səmərəli istifadəsi və onu şəhərsalma, təsərrüfat həyatında mükəmməl şəkildə nəzərə alması) üzrə Dünya İrs Siyahısına qəbul edilmişdir. Bundan başqa, mədəni irs obyektləri Dünya İrs Siyahısına daxil edilməmişdən əvvəl mütləq Dünya İrsinin İlkin Siyahısına daxil olmalıdır. İlkin Siyahıda olduğu müddətdə abidələrin Nominasiya sənədi hazırlanır və Dünya İrs Komitəsinə qiymətləndirilmə üçün təqdim edilir. YUNESKO-nun Dünya İrsinin İlkin Siyahısına Azərbaycandan bu abidələr daxildir : Atəşgah məbədi, Naxçıvan türbələri, Binəqədi 4-cü dövr abidələri, Lökbatan palçıq vulkanı, Xəzəryani müdafiə qurğuları, “Şuşa” şəhəri, Ordubad şəhəri, Xınalıq kəndi, Hirkan meşələri. Xatırlatmaq lazımdır ki, nominasiya hazırlanması çox uzun bir intellektual və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi prosesidir. Hazırda Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş abidələrin sayına görə İtaliya və Çin ilk yerdədir :

• İtaliya – 58	Hindistan – 40	Böyük Britaniya – 33	İran - 26
• Çin – 56	Meksika – 35	Avstraliya – 20	Rusiya 30
• Fransa 49	Almaniya – 51	Braziliya – 23	ABŞ – 24
• İspaniya – 49	Yaponiya – 25	Kanada – 20	

Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş mədəni irs əraziləri onların Müstəsna Ümumbəşəri Dəyərləri qorunmadıqda, bu siyahıdan çıxarıla bilər. Bu günə qədər dünyada üç belə hala rast gəlinmişdir.

1) Omanda Ərəb Antilopu (Oryx) qoruğu : Bu Qoruq ərazisində neft-qaz sənaye kompleksləri tikildiyinə görə qoruğun ərazisi 90% azaldılmışdır və nəticə YUNESKO bu ərazini Dünya İrs Siyahısından çıxarmaq qərarı vermişdir

2) Almaniyada Drezden Elba vadisi (2009) : mədəni irs üzrə mütəxəssislərin etirazlarına baxmayaraq burada Waldschlösschen körpüsünün tikilməsi ilə Dünya İrs Siyahısına daxil edilərkən əsas götürülmüş meyarlar öz əhəmiyyətini itirmiş, nəticədə bu ərazi sözügedən siyahıdan xaric edilmişdir.

3) Böyük Britaniyada Liverpool Dəniz ticarət şəhəri (2021) : bu tarixi liman şəhərində iri tikinti layihəsi (Chapman Taylor şirkəti tərəfindən) həyata keçirilmiş və ərazinin Ənənəvi Şəhər Landşaftı tamamilə yox olmuşdur.

Liverpulun Dünya İrs Siyahısından çıxarılmış hissəsi

Dünyada 27 müxtəlif ölkənin hələ də Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş abidəsi yoxdur. Onlar arasında Cibuti, Küveyt, Somali, Butan, Maldiv adaları və s. vurğulamaq olar. Azərbaycana qonşu olan ölkələrdən İran Dünya İrs Siyahısına 26 (24 mədəni, 2 təbii), tarix-mədəniyyət abidəsini daxil etməyə nail olub. Onlar arasında Şeyx Səfiəddin məqbərəsi, Təbriz tarixi bazarı (2010), Trans İran Dəmiryolunu (2021) vurğulamaq lazımdır. Xüsusən, onu da vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan sərhədindən 150 metr məsafədə yerləşən və 8 ədəd xristian monastrı “Erməni monastrı kompleksləri” (onlardan üçü Naxçıvandan görünür) adı altında Dünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Gürcüstanda 3 mədəni və 1 təbii irs ərazisi (Kolxida meşələri) Dünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir : Gelati monastrı (IV meyar- məşhur Gəncə qala qapıları məhz burada sərgilənir), Msxeta tarixi abidələri (3,8 ha sahəsi olan bu kompleksə 2 monastr və 1 katedral daxildir), Yuxarı Svaneti. İlk siyahıda olan abidələr (bir çoxu kilsə və monastr, həmçinin «David Qareci»)

YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” 2003–cü il 17 oktyabr tarixli Konvensiyası 2 oktyabr 2006-cı il tarixli 134 sayılı AR Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Sözügedən konvensiya ilə tənzimlənən “Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Reprezentativ Siyahısı”na Azərbaycanın 15 qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi daxil edilmişdir.

Mədəni irsin qorunması sahəsində Azərbaycan həmçinin YUNESKO-nun “Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında” 20 oktyabr 2005-ci il Konvensiyası (2009) və “Mədəni dəyərlərin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun qanunsuz olaraq başqasına verilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında” 14 noyabr 1970-ci il tarixli Konvensiyasına (1997) qoşulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində qanunlar normativ hüquqi tənzimləmə sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 93-cü maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Milli

Məclisinin normativ hüquqi aktları qanunlar formasında qəbul edilir. Tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsi və 95-ci maddəsinin II hissəsi ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinə aid edilmiş ictimai münasibətlər qanunla tənzimlənir. Mədəni irsin qorunması sahəsində Azərbaycan Respublikasında əsas qanunlar aşağıdakılardır :

“Mədəniyyət” haqqında AR Qanunu

21 dekabr 2012-ci il tarixli 506-IVQ nömrəli “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında dövlət mədəniyyət siyasətinin məqsəd və prinsiplərini, mədəniyyət fəaliyyəti subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, mədəniyyət sahəsində hüquqi, təşkilati, iqtisadi və sosial təminatları müəyyən edir, mədəni sərvətlərin yaradılması, toplanması, tədqiqi, təbliği və qorunması sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir.

“Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması” haqqında AR Qanunu

10 aprel 1998-ci il tarixli № 470-IQ nömrəli bu Qanun tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, öyrənilməsi və onlardan istifadə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Bu qanunda Tarix və mədəniyyət abidələrinin anlayışı və təsnifatı, abidələrin qorunması, bərpası, abidələrin dövlət qeydiyyatı və əhəmiyyət dərəcələrinin təyin edilməsi, abidələrin qorunmasının dövlət təminatı, abidələrdən istifadə qaydaları və abidələrin tədqiqi, abidələrdə aparılan inşaat-möhkəmləndirmə və abadlıq işləri, abidələrin qorunması haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət və s. vacib məsələlər ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır.

“Muzeylər” haqqında AR Qanunu

Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında muzey fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və dövlətin vəzifələri, muzey fondları, onların uçotu və

mühafizəsi, dövlət muzeylərinin maliyyələşdirilməsi, muzeylərinin fəaliyyətinin təşkili-hüquqi, iqtisadi əsaslarını müəyyən edir və bunlarla bağlı münasibətləri tənzimləyir.

“Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında” AR qanunu

Xalçaçılıq sənəti Azərbaycanda öz zəngin məzmunu ilə seçilən qeyri-maddi mədəni irs nümunəsidir. Azərbaycanda xalçaçılıq ənənəvi xalq sənətkarlıq növü kimi YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrsinin Reprezentativ siyahısına daxil edilmişdir. 2004-cü ildə qəbul edilmiş bu qanun “Azərbaycanın tarixi ərazisində toxunmuş və hazırda xalq sənətkarları, ustalar, rəssamlar tərəfindən əl ilə toxunan Azərbaycan xalçalarının qorunub saxlanması, öyrənilməsi, xalça sənətinin təbliği və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir”. Bu qanunda bildirilir ki, “Azərbaycan xalçası Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi sərvətidir, intellektual fəaliyyətin nəticəsi olub, xalqın estetik dünyagörüşünü, bədii istedadını, özünəməxsusluğunu və mədəni identikliyi əks etdirir” və Azərbaycanda əsas xalça sənəti məktəblərinin adları bu kimi göstərilir : “Quba, Şirvan, Dərbənd, Bakı, Gəncə, Qazax, Borçalı, Göyçə, Qarabağ, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Zəncan, Xalxal, Urmiya, Qaradağ, Mərənd, Marağa.

“Reklam” haqqında AR Qanunu

2015-ci il 15 may tarixli 1281-IVQ nömrəli **“Reklam” haqqında AR Qanununun** 26.3-cü maddəsinə əsasən reklam qurğuları (reklam) tarix və mədəniyyət abidələrinin ərazilərində, memarlıq abidələrinin (binalarının) fasadlarında (divarlarında, hasarlarında) və dam örtüklərində yerləşdirilə bilər.

1. Azərbaycan Dövlət Reklam Agentliyinin icazəsi ilə reklam qurğuları yerləşdirilərkən, tabeliyindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin ərazilərinə (onların mühafizə zonalarına) münasibətdə, müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyinin razılığı olmalıdır.

2. "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq və "Qala" Dövlət Tarix-Etnoqrafiya qoruqlarının ərazisində yerləşən abidələrdə reklam qurğularının qoyulmasına "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi tərəfindən icazə verilir. "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq və "Qala" Dövlət Tarix-Etnoqrafiya qoruqlarının mühafizə zonasında isə "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin razılığı lazımdır.
3. "Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı-Şuşa şəhəri haqqında" 31 may 2021-ci il tarixli 338-VIQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının qanununa görə Şuşa şəhərinin ərazisində Şuşa şəhərinin mədəniyyət paytaxtı kimi təşviqinə dəstək olan reklamların yerləşdirilməsinə üstünlük verilir və Şuşa şəhərinin ərazisində şəhərin tarixi-mədəni irsinə, mədəniyyətinə və şöhrətinə xələl gətirə bilən reklam yerləşdirilməsi qadağandır. Şuşa şəhərində dövlət tərəfindən mühafizə edilən abidələrin üzərində və onların mühafizə zonalarında reklam qurğularının yerləşdirilməsi isə bu qanunla qadağandır.

Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi

Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsinə görə tarix və mədəniyyət qoruqlarının ərazisində tikintiyə icazəni yerli icra hakimiyyəti orqanları verir, lakin tikintiyə icazə zamanı memarlıq-planlaşdırma layihələri tabeliyindəki qoruqlarda Dövlət Turizm Agentliyinə, digər qoruqlarda isə Mədəniyyət Nazirliyinə göndərməlidir. İçərişəhər və Qala Qoruqlarında isə tikintiyə icazə "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi, Şuşa şəhərində isə "Şuşa şəhəri" Dövlət Qoruğu İdarəsi tərəfindən verilir.

Məcəllənin 93.1-ci maddəsinə əsasən tikinti zamanı mədəni irs obyektlərinin əlamətləri aşkar edildikdə tikinti işləri dərhal dayandırılmalı və bu barədə abidənin üzərində mədəni idarəetməni həyata keçirən dövlət qurumuna (DTA, Mədəniyyət Nazirliyi) məlumat verilməlidir. Buna əməl etməyən şəxslər qanuna uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati-Xətlər Məcəlləsi

Bu Məcəllənin 231.3-cü maddəsinə əsasən mədəni və təbii irsin, o cümlədən “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və istifadəsi üzrə tələblərin pozulmasına görə xəbərdarlıq edilir və ya fiziki şəxslər əlli manatdan yüz manatadək məbləğdə, vəzifəli şəxslər iki yüz əlli manatdan üç yüz manatadək məbləğdə, hüquqi şəxslər min beş yüz manatdan iki min manatadək məbləğdə cərimə edilir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi

Mədəni irsin qorunması sahəsində Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi bir sıra müddəaları nəzərdə tutur :

- Bu Məcəllənin 246-cı maddəsinə əsasən dövlət tərəfindən mühafizə olunan tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama—*iki min manatdan dörd min* manatadək miqdarda cərimə və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.
- Məcəllənin 116.0.8. maddəsinə görə hərbi zərurət olmadan qəsdən mədəni sərvəti, o cümlədən gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvəti hücum obyektinə çevirmə, yaxud gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvətdən və ya ona bilavasitə bitişik ərazilərdən hərbi əməliyyatların dəstəklənməsi üçün istifadə etmə, *mədəni sərvəti qəsdən böyük həcmdə dağıtma və ya mənimsemə, yaxud mədəni sərvətə münasibətdə oğurluq, soyğunçuluq, qanunsuz mənimsemə və ya vandalizm aktları törətmə; mədəni sərvəti işğal edilmiş ərazidən qanunsuz çıxarma, yaxud həmin ərazidə olan mədəni sərvətə mülkiyyət hüququnu başqasına vermə və ya ona xitam vermə; mədəni sərvətin bilavasitə qorunması, uçotu və ya saxlanması tələb edildiyi hallar istisna olmaqla, işğal edilmiş ərazidə hər hansı arxeoloji qazıntı aparma; mədəni sərvətin mədəni, tarixi və ya elmi xarakterini gizlətmək və ya məhv etmək məqsədi ilə onu modifikasiya etmə və ya ondan istifadə növünü dəyişdirmə* on ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Cinayət Məcəlləsində mədəni sərvətin tərfi isə belə verilir : “hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyəti olan daşınar və ya daşınmaz sərvətlər (memarlıq, incəsənət və

ya tarixi, dini və ya dünyəvi abidələr; arxeoloji qazıntı yerləri; tarixi və ya bədii əhəmiyyət kəsb edən memarlıq ansambları; incəsənət əsərləri; bədii, tarixi və ya arxeoloji əhəmiyyəti olan əlyazmalar, kitablar və digər əşyalar; həmçinin elmi kolleksiyalar və ya kitab və arxiv materiallarının, yaxud yuxarıda göstərilən sərvətlərin reproduksiyalarının mühüm kolleksiyaları).

- Qanunun 206.2-ci maddəsinə görə isə mədəni, tarixi və ya arxeoloji sərvət olan əşyaların Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən gömrük nəzarətindən kənar və ya ondan gizli, yaxud sənədlərdən və ya gömrük eyniləşdirilməsi vasitələrindən aldatma yolu ilə istifadə etməklə, yaxud bəyan etməməklə və ya düzgün bəyan etməməklə keçirilməsi üç ildən yeddi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.
- Qanunun 207. Maddəsinə görə isə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq qaytarılması məcburi olan Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara çıxarılmış Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin incəsənət, tarixi və arxeoloji sərvəti olan əşyaların müəyyən edilmiş müddətdə Azərbaycan Respublikasına qaytarmama üç ildən yeddi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Vergi Məcəlləsi

Azərbaycan Respublikasının Vergi məcəlləsi qeyri-maddi mədəni irsə aid xalq sənətkarlığı sahəsini dəstəkləyən bir sıra müddəaları nəzərdə tutur.

- Vergi Məcəlləsinin 102.1.12. maddəsinə əsasən sənətkarlığın misgərlik, qalayçılıq və saxsı məmulatlarının, təsərrüfat müxəlləfatının, bağçılıq-bostançılıq alətlərinin, xalq musiqi alətlərinin, oyuncaqların, suvenirlərin, qamışdan və qarğıdan məişət əşyalarının düzəldilməsi, keramika məmulatlarının bədii işlənməsi, bədii tikmə, ağac materiallardan məişət alətlərinin hazırlanması sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin gəliri vergidən azad edilir.
- Vergi Məcəlləsinin 199.2. maddəsinə əsasən misgərlik, qalayçılıq, dulusçuluq və saxsı məmulatlarının, təsərrüfat müxəlləfatının, bağçılıq-bostançılıq alətlərinin, xalq musiqi alətlərinin, oyuncaqların, suvenirlərin, qamışdan və qarğıdan məişət əşyalarının düzəldilməsi, keramika məmulatlarının bədii işlənməsi, bədii tikmə,

ağac materiallardan məişət alətlərinin hazırlanması sahəsində hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sənətkarlıq emalatxanalarının binaları və ya binaların bu emalatxanalar yerləşən hissələri əmlak vergisinə cəlb edilmir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 113-cü maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin normativ hüquqi aktları fərman formasında qəbul edilir. Müvafiq sahədə AR Prezidentinin qəbul etdiyi normativ aktlara misal mədəniyyət, mədəni irs, tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində qəbul edilmiş qanunların tətbiqinə dair fərmanları, mədəni irsin qorunması fəaliyyətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə dair qəbul edilmiş fərmanları, mədəni irsin qorunması sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət orqanlarının əsasnamələrinin təsdiq edilməsi, onlara əlavə və dəyişikliklər edilməsinə dair fərmanları misal göstərmək mümkündür. Belə aktlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- *“Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il 6 oktyabr tarixli 1372-IVQD nömrəli Qanununun tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı;*
- *Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı;*
- *Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin Qoruqları İdarəetmə Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı;*
- *Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı və s.*

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 120-ci maddəsinin I hissəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aktları əsasında və onların icrası məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aktları ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər

Kabinetinin səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlər üzrə qərarlar formasında normativ hüquqi aktlar qəbul edir.

Bu kitabda digər yerlərdə də bəhs edildiyi kimi "Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli 132 nömrəli Qərarında dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı Azərbaycanda dövlət mühafizəsinə götürülmüş abidələrin siyahısını, inventar nömrəsini, tarixini və yerləşdiyi yeri göstərməklə onları üç əhəmiyyət dərəcəsini (dünya, ölkə və yerli) müəyyən edir.

"Mədəni sərvətlərin idxalı, ixracı və Azərbaycan Respublikasının ərazisindən tranzitlə keçirilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il tarixli Qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının milli mədəniyyət əmlakının Dövlət Siyahısına daxil olan daşınar mədəni sərvətlərin Azərbaycan Respublikasının ərazisindən ixracı qadağandır. *"Mədəniyyət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 30.4-cü maddəsinə əsasən* Mədəniyyət nümunələrinin Azərbaycan Respublikasında milli mədəni sərvətlərə aid edilməsi Mədəniyyət Nazirliyinin nəzarəti ilə və onun nəzdində ekspertiza yolu ilə müəyyən edilir. Xüsusən onu nəzərə almaq lazımdır ki, əgər bir turist və ya Azərbaycan Respublikası vətəndaşı bir tarixi əhəmiyyət kəsb edən suvenir əşyası alarsa mütləq onun ölkədən aparılması üçün ekspertiza rəyi almalıdır. Bu ekspertiza rəyi əsasən 1960-cı ildən əvvələ aid olan əşyalara aid edilir. *Kütləvi və seriyalı istehsal olunan və ya 1960-cı ildən etibarən yaradılan, yaxud yaradılma tarixindən asılı olmayaraq, "Mədəniyyət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 30.4-cü maddəsində nəzərdə tutulan ekspertizanın nəticəsinə əsasən mühafizə olunan mədəni sərvətlərin siyahısına daxil edilməyən mədəniyyət məhsulları (suvenirlər daxil olmaqla) ölkədən ixrac edilə bilər.* İstənilən halda Azərbaycanda hər hansı bir incəsənət nümunəsi və ya tarixi əhəmiyyət kəsb edən əşya (xalça, mis qab və s.) aldığı zaman şəxs tərəfindən həmin əşya Mədəniyyət Nazirliyinin müvafiq qurumuna təqdim edir (incəsənət əşyası olduqda Milli İncəsənət muzeyi, kitab və ya əlyazma olduqda Milli Kitabxana), ekspertiza komissiyası

isə bu əşyanın Azərbaycanda qorunan Mədəni Sərvət olmaması (məsələn, *qədim nadir kolleksiyalar və 1960-cı ildən əvvəlki dövrə aid olan muzey əhəmiyyətli əşyalar (o cümlədən, mebel, musiqi alətləri və s.), əlyazmalar, xüsusi əhəmiyyətə malik kitablar və kitabçalar, dövrü mətbuat materialları, avtoqraflar, markalar, açıqcalar, mədəniyyət və tarix profilli arxivlər və arxiv sənədləri, not yazıları, məktublar, elmi-tarixi yadigarlar, nadir nəşrlər, təsviri sənət əsərləri, o cümlədən lövhələr, şəkillər, rəsmlər, qravürələr, estamplar, litoqrafiyalar, naxışlar, heykəltəraşlıq əsərləri, orijinal bədii toplular və montajlar və s.)* barədə ekspert rəyi verir.

Deməli, mədəni turizm sahəsində fəaliyyət göstərən hər bir şəxs bilməlidir ki, Azərbaycandan ixrac olunması nəzərdə tutulan mədəni sərvətlər ekspertizadan keçirilməlidir. Ekspertizanın nəticələrində mədəni sərvətin təsviri (orijinallığı, müəllifi, yaradılma yeri və tarixi, mədəni sərvətin yaradılması zamanı istifadə olunmuş materialı və metodu və s.) və ixracının mümkünlüyü və ya mümkünsüzlüyü barədə əsaslandırılmış nəticələr və onun bazar dəyəri göstərilir. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən mədəni sərvətin ixracının mümkünsüzlüyü barədə qərar qəbul edilərsə, bu barədə qərar əsaslar göstərilir. Mədəni sərvətin ixracının mümkünlüyü barədə qərar qəbul edildikdə, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən turistə mədəni sərvətin mühafizə şəhadətnaməsi verilir. Şəhadətnamə mədəni sərvətlərin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən ixrac olunması üçün əsasdır və bu şəhadətnamə Azərbaycanı tərk edərkən Gömrük qurumlarına təqdim edilir. Bu şəhadətnamə mədəni sərvətin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən ixrac edilməsi qadağandır. Mədəni sərvətlərin ixracı ilə bağlı verilmiş şəhadətnamədəki məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən elektron qaydada Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinə göndərilir. Şəhadətnamənin verilməsinə görə qanunla müəyyən edilmiş məbləğdə dövlət rüsumu tutulur.

“Azərbaycan Respublikasının ərazi sularında sualtı mədəni sərvətlərin sualtı mədəni irs nümunələrinə aid edilməsi Qaydası”nın və “Sualtı mədəni irs nümunələrindən istifadə Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər

Kabinetinin Qərarı Azərbaycan Respublikasının ərazi sularında sualtı mədəni sərvətlərin sualtı mədəni irs nümunələrinə aid edilməsi qaydasını müəyyən edir. Bu qaydaya əsasən Azərbaycan Respublikasında sualtı mədəni irs nümunələrinə öz təbii və arxeoloji mühiti ilə birgə 100 ildən çox suyun altında qalan obyektlər, tikililər və onların qalıqları, artefaktlar və paleontoloji qalıqlar, gəmilər, uçuş və nəqliyyat vasitələri və ya onların hissələri, yükü və içərisindəki digər əşyalar, qədim tarixi əşyalar kimi mədəni sərvətlər aiddir. Azərbaycan ərazisində bir sıra sualtı arxeoloji abidələr vardır. Onlardan Mingəçevir su anbarının altında qalmış bir sıra alban dövrü abidələrini, Xəzər dənizinin altında qalmış Amburan burnunun sahillərindəki keçmiş Bakı limanı (köhnə Bilgəh), Şirvan Milli Parkı ərazisindəki Bəndovan adlanan orta əsr şəhərinin qalıqlarını və s. göstərmək mümkündür.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aktları ilə nəzərdə tutulmuş hallarda və hədlərdə, yalnız Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aktları ilə onların səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlər üzrə qəbul edilə bilər. Mədəni irsin, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində qərarlar qəbul edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına misal olaraq Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyini, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyini misal göstərmək olar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları hüquqi qüvvəyə malik olduğu üçün, Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində uyğun şəkildə mədəni irsin, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində aktlar qəbul edilə bilər.

1.6 Mədəni İrs Mühafizəsində Beynəlxalq Təşkilatlar

Mədəni irsə dair ilk və ən vacib beynəlxalq sənədlərdən biri YUNESKO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında” 1972-ci ildə qəbul edilən Konvensiyasıdır. Azərbaycan bu Konvensiyaya 1993-cü ildə qoşulub. “Dünya İrsi Konvensiyasının tətbiqinə dair İcra ilə bağlı Təlimatları” adlı sənədin ilk variantı 1972-ci ildə qəbul edilib. Bu sənəddə irs ərazisinin Ümumdünya İrs Siyahısına qəbul edilməsi üçün tələb olunan sənədlər və qaydalar, mədəni irsin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün monitoring qaydaları və Konvensiyanın icrası ilə əlaqədar bəzi digər təlimatlar daxil edilmişdir. Mədəni irsə və onun qorunmasına dair baxışlar daim dəyişdiyindən “...İcra ilə bağlı Təlimatlar” da dəyişməyə və ildən-ilə inkişaf etməyə davam edir.

Ümumdünya İrsi Siyahısına yalnız müstəsna universal dəyəri, bütövlüyü və orijinallığı olan irs əraziləri əlavə edilə bilər. YUNESKO-nun üzv ölkələrdən gözləntisi odur ki, mədəni irsinin vəziyyəti müntəzəm olaraq monitoring edilsin, qorunub saxlanılsın və mümkün olduqda inkişaf etdirilsin. Hər bir ölkə mədəni irsinin qorunması üçün effektiv qanunvericiliyi tətbiq etməli və həyata keçirməli, mədəni irsə cavabdeh olan qurumlar yaratmalı və mədəni irs obyektlərinin səmərəli idarə edilməsini təmin etməlidirlər. YUNESKO mərkəzi idarəetmə səviyyəsindən tutmuş yerli idarəetmə səviyyəsinə qədər olan bütün inzibati səviyyələrin, yerli əhali və digər maraqlı tərəflərin mədəni irsin qorunmasında iştirak etməsinin vacibliyini vurğulayır (YUNESKO İcra ilə bağlı Təlimatları, 2013).

Müəyyən bir irs nümunəsinin və ərazisinin tamlığı və orijinallığı da daxil olmaqla müstəsna ümumbəşəri dəyərinin qoruması YUNESKO qaydalarına uyğun olmalıdır. Bunun üçün mədəni irs nümunəsinin qorunması üçün uyğun hüquqi, institusional və inzibati əsas təmin etməlidir. Səmərəli idarəetmə planına yerli praktikaları və regional planlaşdırma konsepsiyalarını daxil etmək çox vacibdir. Qeyri-hökumət təşkilatı olaraq YUNESKO-nun məsləhətçi orqanı olan Abidələr və Tarixi Yerlərin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Şura (ICOMOS) mədəniyyət abidlərinin və mədəni irs ərazilərinin qorunmasına cavabdehdir. Onun əsas vəzifəsi ümumdünya mədəni irsi ilə bağlı məlumatları qiymətləndirmək və hazırlamaq, abidələrin qorunması və yenilənməsi üçün məsləhət vermək və mədəni irs nümunələri monitoringini aparmaqdır.

2. Fəsil: Mədəni irs resursları və mədəni turizm

2.1 Mədəni Turizm məhsulu

Mədəni irs resursları avtomatik olaraq mədəni turizm məhsulu demək deyil. Mədəni irs resurslarından istifadə etməklə mədəni turizm məhsulunun yaradılması planlaşdırma, marketing, investisiyanın cəlb edilməsi ilə ortaya çıxan mürəkkəb bir prosesdir. Mədəni irs resursunu turistin ziyarət etməsi üçün yol infrastrukturu və daşınma xidməti, iaşə və qonaqlama xidməti, ərazini təhlükəsiz və rahat şəkildə kəşf etməsi üçün lazım olan xidmətlər, turistin məmnuniyyəti üçün təhlükəsiz və rahat hərəkət etməsi, bütün ehtiyaclarına cavab verən tədbirlərin cəmi görüldükdə mədəni turizm məhsulu formalaşdırmaq mümkün olur. Dünya praktikasında turizm məhsulunun yaradılması prosesi əsasən 3 müxtəlif mərhələdən keçir. Hər şeydən əvvəl mədəni irs resursunu mədəni turizm məhsuluna çevirmək istəyən maraqlı tərəf (dövlət, yerli hakimiyyət orqanı, özəl şirkət və s.) bazar araşdırması edir və nəzərdə tutduğu mədəni irs resursunu potensialı haqqında ilkin məlumatları toplayır, iqtisadi və sosioloji metodlarla təhlil edərək gələcək məhsulun bazarda rəqabətliliyini və cəlbediciliyini qiymətləndirir. Əgər mədəni irs resurslarının turizm potensialının həqiqətən də böyük olduğu aşkara çıxarsa, o zaman mədəni turizm məhsulunun inkişaf etdirilməsi mərhələsi başlayır. Bu zaman mədəni irs resursuna əlçatanlıq, iaşə və qonaqlama vasitələri, təhlükəsiz hərəkət, ərazinin mədəni irs dəyərlərini izah edən materialların və vəsaitlərin hazırlanması və s. işlərə start verilir. Mədəni irs resursu bu zaman daha dərinlən tədqiq edilir, turizm hekayələri hazırlanır, turistlərin hərəkəti, təhlükəsizliyi və sağlamlığı üçün lazım olan bütün birbaşa investisiyalar həyata keçirilir. Üçüncü mərhələdə isə marketing və təbliğat işlərinə start verilir və turizm məhsulunun hazır olması barədə məlumatlar yerli və beynəlxalq turizm bazarına, əlaqədar turizm sənayesi nümayəndələrinə çatdırılır. Son iki mərhələ adətən paralel şəkildə həyata keçirilə bilər, belə ki, turizm məhsulunun inkişaf etdirilməsi prosesi bəzən uzun müddətə başa çatır və buna görə də təbliğat və marketing işlərinə bəzən daha əvvəl start verilə bilər. Azərbaycan kontekstində mədəni irs resursları əsasında mədəni turizm məhsulunun hazırlanması prosesinə “Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunda 2019-2022-ci illərdə həyata keçirilmiş layihələr uğurlu bir misal kimi göstərilə bilər.

“Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun mədəni turizm məhsulu kimi inkişaf etdirilməsi

Belə ki, “Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 oktyabr 2018-ci il tarixli 518 nömrəli sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən “Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu (Qoruq) ərazisində³ müasir turizm infrastrukturunun yaradılması, həmçinin uzunmüddətli bərpa və konservasiya işlərinə start verilmiş, Qoruğun mədəni irs dəyərlərinin qorunması, təbliği istiqamətində əməli addımlar atılmışdır. İlk öncə onu vurğulayaq ki, bölgədə “Basqal” Qoruğu ilə oxşar memarlıq abidələri, şəhərsalma quruluşu ilə seçilən “Lahıc” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunun artıq uğurlu bir mədəni turizm destinasiyasına çevrilməsi Basqalın da bu mənada böyük potensiala sahib olduğunu göstərirdi. İlkən araşdırmalara görə Basqalın zəngin mədəni irs nümunələrinin – qədim ənənəvi kəlağayı sənətinin burada yaşaması, 5 əsrlik yaşı olan tarixi şərq çınarı⁴

³ Basqal qəsəbəsi Bakıdan 160 km məsafədə, dəniz səviyyəsindən 965 metr yüksəklikdə yerləşir. Qəsəbənin ümumi inzibati sahəsi 240 hektardır, bu ərazinin ən qədim hissəsində yerləşən “Basqal” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun sahəsi isə 50 hektardır. Qoruq Azərbaycan SSR Nazirlər Kabinetinin 1989-cu il 28 iyul tarixli 135 sayılı qərarı ilə yaradılıb. Statistik məlumatlara görə, hal-hazırda Basqal qəsəbəsində rəsmi olaraq 1480 nəfər qeydiyyatdadır. Onlardan təxminən 600 nəfəri qoruq ərazisində yaşayır.

⁴ Keçmişdə Basqal camaatı tərəfindən “Pir Çinar” adlandırılan, müqəddəs hesab edilən, nəhəng gövdəsi və iri koğuşu olan bu çinar ağacı dünyada əkilmə tarixi dəqiq bilinən yeganə ağacdır. Şeyx Məhəmməd məscidini 1531-ci ildə tikdirən Şeyx Məhəmmədin öz oğlu Şeyx Səfayi bu ağacı məscidin tikilməsindən 32 il sonra, hicri təqvimlə 970, miladi təqvimlə 1563-cü ildə əkməmişdir. Hal-hazırda bu kitabə (0,39 sm x 0,27 sm) məscidin köməkçi tikilisinin üzərində çox gözəl şəkildə qorunub saxlanmışdır. İki sətirdən ibarət olub, süls elementli nəş xətti ilə həkk edilmiş farsca kitabənin tərcüməsi belədir: “975-ci il tarixində əl-Fəqir Şeyx Səfayi Şeyx Məhəmməd oğlu çinar ağacını əkdı”. Məscid, hamam, meydan, bulaq və çinar ağacı...istənilən orta əsr Azərbaycan şəhərində Basqalda gördüyümüz eyni şəhərsalma üslubunu müşahidə etmək mümkündür. Çinar ağacı Azərbaycanda mədəniyyətin, təmizliyin rəmzidir. Basqal kəlağayıları üzərində də çinar yarpağı motifinə rast gəlmək mümkündür. Şeyx Məhəmməd məscidi 1531-ci ildə, Bazar meydanının yuxarı hissəsində inşa edilmişdir. Məscidin tikilməsi haqqında ərəbcə yazılmış kitabənin tərcüməsindən aydın olur ki, Sufi Dərviş Əli oğlu Pir Məhəmməd belədir : “Bu şərəfli məscidin tikilməsinə, mötəbər və sübut edən, İlahini dərk etmək yolu ilə gedən Pir Məhəmməd Sufi Dərviş Əli oğlu doqquz yüz otuz səkkizinci ildə əmr etmişdir”. Hicri qəməri 938-ci il = miladi 1531/32-ci il. Şeyx Məhəmməd məscidinin tərkibində həm dünyəvi, həm də dini elmlərin öyrədildiyi mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. Bu mədrəsənin zəngin kitabxanası mövcud olub və bu kitabxananın bir qismi bugün də qorunub saxlanaraq Basqal qoruğun elmi fondunda nümayiş etdirilir. 2019-2021-ci illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, məscidin tikildiyi ərazidə X-XI əsrlərdən etibarən daimi yaşayış olmuşdur. 1531-ci ildən XX əsrin ortalarına kimi məscid və həyətyanı sahəsi aktiv şəkildə Basqal sakinləri tərəfindən dini məqsədlə istifadə edilib. Sovet dövründə isə bu məscid klub kimi istifadə edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində məscidin yerində hələ X-XI əsrlərdə yaşayışın olduğu aşkar edilmişdir. Sonradan zəlzələlər nəticəsində evlər dağılmış və qədim evlər üzərində yenidən yaşayış olmuşdur. Arxeoloji qazıntı sahəsində qədim saxsı borular, dəmir kürələri, məscidin sütun altlıqları aşkar edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində məscidin Şirvan-Abşeron memarlıq üslubunda tikilmiş ilkin memarlıq planı tam şəkildə öyrənilmişdir.

və XVII əsrə aid tarixi hamamın olması, Basqalın Azərbaycanın şimal-qərb turizm dəhlizi üzərində yerləşməsi və həmçinin yaxınlığında tikilməsi planlaşdırılan 5 ulduzlu hotel infrastrukturunun olması kimi xüsusiyyətləri burada mədəni turizmin inkişafı üçün zəngin potensialın olduğunu göstərirdi. Demək, turizm bazarında “Basqal” kimi bir mədəni turizm məhsuluna olan tələbat təsbit edilmiş və məhz bundan sonra Prezident Sərəncamı ilə (2018) birbaşa dövlət investisiyası hesabına “Basqal” qoruğu ərazisində turizmin inkişaf etdirilməsi prosesinə start verilmişdir. İlk öncə Basqal ərazisi ilə bağlı Dövlət Turizm Agentliyinin sifarişi ilə üç vacib sənəd hazırlanmışdır:

1. Basqalın mədəni irs resursları, qəsəbədə olan sosial-iqtisadi dinamikası, infrastrukturunun mövcud vəziyyəti, bərpa və yenidənqurmaya olan ehtiyaclar və s. barədə “Baza tədqiqat işi” hazırlanmışdır.
2. “Baza tədqiqat işi”ndə əksini tapan problemlərin həlli, icma əsaslı xırda biznesin inkişafı, turizm məhsulunun inkişaf istiqamətləri ilə bağlı bütün qarşıda duran tapşırıqların əks olunduğu “*Biznes və Turizm inkişaf Planı*” hazırlanmışdır.
3. Basqalın turizm konsepsiya sənədi funksiyasını daşıyan, “*Biznes plan*”da əksini tapan məsələləri vizuallaşdıran və gələcəkdə necə görünəcəyini əks etdirən “*Master Urban Plan*” sənədi hazırlanmışdır.

Bundan başqa, “Basqal” Qoruğu ərazisində başlanmış təmir-bərpa, konservasiya və rekonstruksiya işlərinin elmi-nəzəri bazasının formalaşdırmaq, həmçinin aparılacaq tikinti-inşaat işləri üçün tövsiyə və təlimatlar hazırlamaq üçün “Basqal Mədəni İrsi : Təmir-bərpa kitabı” ərsəyə gətirilmişdir. Azərbaycanın mədəni irsinin qorunması sahəsində ilk kompleks elmi-praktiki dərslik kimi bu kitab “Basqal” qoruğunda aparılacaq bütün bərpa işləri üçün memarlıq tipologiyaları təklif edir, bərpa işlərinin mədəni irsin və yerli memarlıq ənənələrinin tələblərinə uyğun şəkildə aparılması üçün müvafiq normaları təklif edir.

Elmi tədqiqatlar və onun mədəni turizm üçün əhəmiyyəti

Ümumiyyətlə, əgər mədəni irs ərazi barədə dərin elmi tədqiqatlar mövcud deyilsə, mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi zamanı paralel olaraq mədəni irs elementləri haqqında elmi tədqiqatların aparılması çox vacibdir. Bu, xüsusən arxeoloji və çox hissəsi dağılmış abidələrdə mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi zamanı çox vacib bir məqamdır. Həqiqətən də, vizual olaraq dərin məlumatları əks etdirməyən arxeoloji abidələrin tarixi, mədəni irs

dəyərləri, artefaktların bədii və semyotik izahı dərin elmi tədqiqatların təqdim etdiyi məlumatlar əsasında əlçatan ola bilər. Bu barədə 2011-ci ildə Atəşgah məbədində aparılan bərpa və konservasiya işlərini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Arxeoloq İdris Əliyevin rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya məhz Aleksandr Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərində Atəşgah məbədinin içərisində su quyusunu təsvir etdiyi hissəni elmi mülahizə kimi götürmüş və nəticədə Atəşgah məbədində artıq tamamilə yox olmuş qədim su quyusunun yerini dəqiqliklə aşkar etməyə nail olmuşdur.⁵ Mədəni turizmin inkişaf etdiyi ərazilərdə məlumatverici lövhələrə, xüsusi təlim görmüş bələdçilərə, xüsusən aydın və səlis, bir neçə dildə elmi əsaslarla yazılmış bələdçi materiallarına ehtiyac vardır.

Basqalın tarixi və mədəni irsi haqqında, təəssüf ki, daha əvvəllər kifayət qədər elmi tədqiqatlar aparılmamışdır. Elmi tədqiqatlar həm mədəni turizm məhsulunun məzmunca zəngin olmasına, həm də yeni turizm hekayələrinin və ərazi barədə məzmunun zənginləşməsinə kömək edir. Bu məqsədlə, Basqal ərazisində arxeoloji, epigrafiq, antropoloji və tarixi araşdırmalara start verilmişdir. İlk öncə, Basqal ərazisində yaşayışın nə zamandan başladığını, ərazidə əhalinin məskunlaşma dinamikasını, tikinti və yaşayış qalıqlarının stratifikasiyasını, şəhər elementlərinin tarixi inkişaf prosesində nə dərəcədə qorunduğunu, sakinlərin məişət və mədəniyyətini öyrənmək məqsədilə fundamental arxeoloji qazıntılara başlanılmışdır. Şeyx Məhəmməd məscidinin içərisində, Bazar meydanında, Qalabaşı ərazisində fundamental arxeoloji tədqiqat işləri aparılmış, Basqalın minillik tarixi üzə çıxarılmışdır. Basqalın ən hündür yerində yerləşmiş tarixi Basqal qalasının yeri tam dəqiqliklə təyin edilmişdir və qala divarlarının yeri aşkar edilmiş, hamam ətrafında kürəbənd (qədim kanalizasiya sistemi) sistemi tam aydın şəkildə öyrənilmiş, Azərbaycanın ən qədim kanalizasiya sistemlərindən birinin işləmə prinsipi aşkara çıxarılmışdır. Şeyx Məhəmməd məscidinin dəqiq yaşı tam şəkildə təyin edilib, mədəni qatları haqqında ilk dəfə tədqiqat işləri aparılmış, çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələri tapılaraq tədqiq edilmiş və qoruğun muzey fonduna təhvil verilmişdir. Məsələn, məscidin əsasını qoyan 16-cı əsrdə yaşayan şeyxlərin qəbirüstü epitafiyaları aşkar edilmişdir. Bundan başqa, Basqal qoruğunun elmi-inventar fondu hazırlanmış, Basqal və ətraf zonasının tarixi və mədəni irsi ilə birbaşa bağlı olan qeyri-maddi mədəni

⁵ Bu məlumatı təqdim etdiyinə görə “Atəşgah” qoruğunun keçmiş baş fond mühafizi, mədəni irs məsələləri üzrə mütəxəssis Nərmin Məmmədovaya təşəkkür edirik.

irs nümunələri toplanmış və dövlət mühafizəsinə götürülmüşdür. Basqal qəsəbəsində çoxlu epigrafiq abidələr, qədim divarüstü yazılar, daş qəbirlər, müxtəlif kitabələr dərinlən tədqiq edilmiş, dövlət mühafizəsinə götürülmüşdür. “Basqal” ərazisində çox böyük sayda əski əlifba ilə yazılmış dini, elmi və sosial həyat ilə bağlı minlərlə qiymətli əlyazma mətni aparılmış tədqiqat işləri nəticəsində aşkar edilmiş və bu qiymətsiz xəzinə hazırda “Basqal” qoruğunun elmi-inventar fondunda qorunur. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşlarına bu barədə məlumat verilmiş, bu əlyazmaların üzərində ilkin tədqiqat işləri aparılmışdır. Aşkar edilmiş bu əlyazma fondu “Basqal” ərazisində vaxtı ilə böyük bir mədrəsənin mövcud olduğu gün işığına çıxarılmışdır. Bundan başqa, Basqalın sosial-mədəni tarixi və xalq sənətkarlığını öyrənmək məqsədi ilə, XIX əsrə aid Basqal qəsəbəsində yaşayan ailələr və onların məşğuliyyət sahələrinin əks olunduğu kameral təsvirlər, əhalinin siyahıyaalmaları, arxiv materialları tədqiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivində Çar Rusiyası dövrünə aid kameral təsvirləri tədqiq edilmiş, Basqal qəsəbəsi ərazisində demoqrafik prosesləri izləmək, qədim sənətkarlıq nümunələrinin inkişaf dinamikasını başa düşmək üçün onun ərazisində olan XIX əsrə aid siyahıyaalmalar aşkara çıxarılmışdır. Nəticədə, Basqal ərazisində olan əhalinin son iki yüz il ərzində məşğuliyyəti, sənətkarlıq nümunələrinin tarixi təkamülü üzə çıxarılmış, həm elmi-publisistika sahəsində istifadə ediləcək materiallar əldə edilmiş, həm də mədəni turizm sahəsində istifadə ediləcək çoxsaylı tarixi məlumatlar əldə edilmişdir. Bu məlumatlar əsasında hal-hazırda Basqal qoruğunun məhəllə bölgüsünün sənətkarlıq-peşə məşğuliyyətinə görə aparılması tarixi faktlarla təsdiq edilmişdir. Basqalın mədəni irsinin əsas elementi olan kəlağayı naxışları toplanmış, inventarlaşdırılmış və nəşr edilmişdir. Bir sözlə, Basqal qəsəbəsində aparılan turizmin inkişaf strategiyası ilə paralel olaraq burada mədəni irs sahəsində dərin elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır, Azərbaycanın bu tarixi hissəsinin mədəni dəyərləri əsaslı şəkildə araşdırılmağa başlanmışdır. Qeyd olunan tarixi materialların həm Qoruq ərazisində aparılacaq bərpa işlərində, həm də gələcəkdə zəngin mədəni turizm məhsullarının hazırlanmasında istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Basqal və onun ətrafı Cənubi Qafqazda ipək və ipək məmulatlarının istehsalı, ipək ticarətinin aparıldığı yaşayış məntəqələrindən biridir. Basqalın “Bazar meydanı” tarixən ətraf zonanın onlarla kənd və qəsəbələri üçün qovşaq funksiyasını, sosial-iqtisadi mərkəz

rolunu oynayıb. Bu gün Bazar meydanını canlandırmaqla bu qədim regional adət-ənənə dirçəldilir. Basqal Lahıc, Şeki, Qəbələ və Şamaxıdan gələn yolların qovşağında yerləşir. Bu gün Basqalın memarlığı və ümumi şəhərsalma strukturu onun keçmişdə ticarət mərkəzi olmasını sübut edir. Məsələn, Basqaldakı küçələrin hamısı Bazar meydanında kəsişir. Qalabaşı, Kələküçə, Qəlibgah, Xarabıyan, Dərəməhlə, Dəmirçibazar, Qoşabulaq məhəllələrinin yolları da məhz bu meydana çıxırdı. Dəmirçibazar məhəlləsi dəmirçilər tərəfindən istehsal olunan müxtəlif məişət əşyalarına görə məşhurlaşıb, Qəlibgah məhəlləsi isə Basqal kəlağayılının istehsalında istifadə edilən qəliblərlə və qədim ipəkçilik emalatxanaları ilə tanınırdı. Xarabıyan məhəlləsinin ən hündür yerindən ətraf kəndləri və Fit dağını müşahidə etmək mümkündür. Basqal məhəllələrini gəzərkən orta əsrlər yol mədəniyyətinə xas olan pilləkənvari və daş döşəməli yolları, ənənəvi hasarları və qədimi taxta qapı-darvazaları müşahidə etmək mümkündür. Həmin taxta qapı-darvazaların üzərində dəmir təqəülbablara, önündə isə daş oturacaqlara rast gəlmək mümkündür.

Bundan başqa, Basqal qəsəbəsinin ətrafında bir sıra digər tarix və mədəniyyət abidələri yerləşir və onların da Basqalda mədəni turizmin inkişafı prosesində gələcəkdə turizm məhsulunun tərkib hissəsinə çevrilməsi planlaşdırılmışdır : Fit qalası və Fit dağı (Fit qalası Şirvan xanlığının sonuncu paytaxtı (1797-1820) olub. Mücü kəndi ilə Sulut kəndi arasında, sıldırım dağlıq zonada yerləşir. Fit qalasının xarabalıqları bu gün də qorunur), Niyal qalası (Basqal ilə Lahıc arasında qədim karvan yolunun üzərində, dağın zirvəsində yerləşir), Xankəndi qalası (Basqala qonşu olan Xankəndi kəndində, Şirvan xanlarına məxsus olmuş qala), Mücü yəhudi qəbiristanlığı (Mücü kəndində keçmişdə Şirvan yəhudiləri yaşamışdır və bu kənddə hazırda qəbiristanlıq yerləşir), Zeyvə yəhudi qəbiristanlığı (xalq arasında “cuhud qəbiristanlığı” adlanan yəhudi qəbiristanlığı. Zeyvə kəndi ilə Kürdüvan kəndi arasında yerləşir), Kələzeyvə türbəsi (sonuncu Şirvan xanı olan Mustafa xanın ailə üzvlərindən biri dəfn edilib), Qırxotaq (Sulut kəndində yerləşən, vaxtı ilə Şirvan xanlarına aid olmuş sarayın qalıqları, buna xalq harasında həm də Hərəm qalası da deyilir), Buzxana (Sulut kəndinin yaxınlığında yerləşən “Buzxana” abidəsi keçmişdə Şirvan xanlarının ərzaq anbarı olmuşdur), Şirəki piri (Kəlfərəc kəndində yerləşir), Tağlabıyan qədim qəbiristanlığı, (burada qədim sanduqə tipli qəbrlər yerləşir). Göründüyü kimi, Basqal kimi mədəni turizmin inkişaf etdiyi ərazinin ətrafında bir sıra

zəngin mədəni resurslar vardır və buna görə də gələcəkdə Basqalın ətrafında tarixi və mədəni turizm marşrutları formalaşdırmaq mümkün olacaqdır.

Mədəni turizm məhsulunun inkişafı və nəticələri

Turizm məhsulunun inkişafı prosesində ilkin olaraq Basqal ərazisində işıq, su, kanalizasiya, rabitə xətlərinin yenilənməsi, qaz borularının yerin altına salınması, bir sözlə kommunal xidmətlərin yaxşılaşdırılması işi görülmüş, Basqala qədər olan və Basqalı digər ətraf kəndlər ilə birləşdirən yollar səliqəyə salınmışdır.

Əsas tarixi küçələr boyu çay daşından yol döşəməsi yenilənmiş, hasarlar və evlərin fasadları çay daşı və kətilər ilə üzlənmiş, tarixi bulaqlar bərpa edilmişdir. Evlərin, darvazaların və hasarların üzərində olan tarixi maddi-mədəni nümunələr (təqqülbab, oturacaqlar, eyvanlar, dəmirdən bəzək əşyaları) yenilənmişdir. Turistləri məlumatlandırmaq üçün Basqalın girişində yeni turizm informasiya mərkəzi tikilmiş, ərazidə nəqliyyat vasitələri üçün dayanacaq (parkinq) tikilmiş, tarixi Bazar meydanında dükən-əmalatxanalar bərpa edilmişdir. Bazar meydanında fundamental bərpa və yenidənqurma işləri görülmüş, orada qoruğun fəaliyyəti üçün yerli memarlıq ənənələrini nəzərə alan yeni inzibati bina tikilmiş, tarixi Basqal hamamı bərpa edilərək muzeyə çevrilmişdir. Turistlərin Basqalı ziyarət etməsi zamanı ərazinin mədəni irsi və tarixini daha dərinədən başa düşmələri üçün bir sıra məlumatverici lövhələr və istiqamətləndirici işarələr qoyulmuş, mərkəzləşdirilmiş elektron bilet satışı xidməti təşkil edilmişdir. Bundan başqa,

turistlərin gecə gəzintisi üçün tarixi küçələrdə işıqlandırma sistemi qurulmuşdur. Basqalın bir sıra sənətkarları Mərkəzi Meydanda yerləşən dükanlarda əmək fəaliyyətinə başlamış, halvaçılıq kimi bir sıra ənənəvi sahələr turizm məhsulu hazırlanması prosesinə cəlb edilmişdir.

Bərpa olunmuş Basqal (Emil Xəlilov, 2022)

təcrübə kimi öyrənilməlidir.

“Basqal” qoruğu kimi digər analoji misal Balaxanı kəndində aparılmış bərpa və konservasiya işləridir. Bakının tarixi kəndlərindən biri olan Balaxanı kəndinin küçələri yenidən qənbər daşları ilə döşənərək ev və hasarların fəsadları yenilənmiş, karvansaray, hamam və tarixi Bakı evləri kimi bir sıra tarixi abidələr bərpa edilmiş, bir sıra sənətkarlıq emalatxanaları və orqanik məhsullar satılan dükanlar bərpa edilmiş, parking xidməti

Ümumiyyətlə, yuxarıda bəhs etdiyimiz turizm məhsulunun hazırlanmasının ikinci mərhələsi, yəni turizm infrastrukturunun və turizm məhsulunun inkişaf etdirilməsi üçün investisiya qoyuluşu və resursların cəlb edilməsi mərhələsi tam olaraq başa çatmadan Basqalın bir mədəni turizm destinasiyası kimi marketing və təbliğat işlərinə başlanılmışdır. Həqiqətən də, qısa müddətdə zəngin mədəni irs resurslarına malik olan, lakin turizm məhsulu kimi turizm bazarına çıxmayan Basqal qəsəbəsində aparılmış işlər öz müsbət nəticəsini vermişdir. Basqal artıq regional miqyasda turizm destinasiyasına çevrilməkdədir. Məhz buna görə də, “Basqal” qoruğunun bir mədəni turizm məhsulu kimi inkişaf etdirilməsi Azərbaycanda uğurlu bir

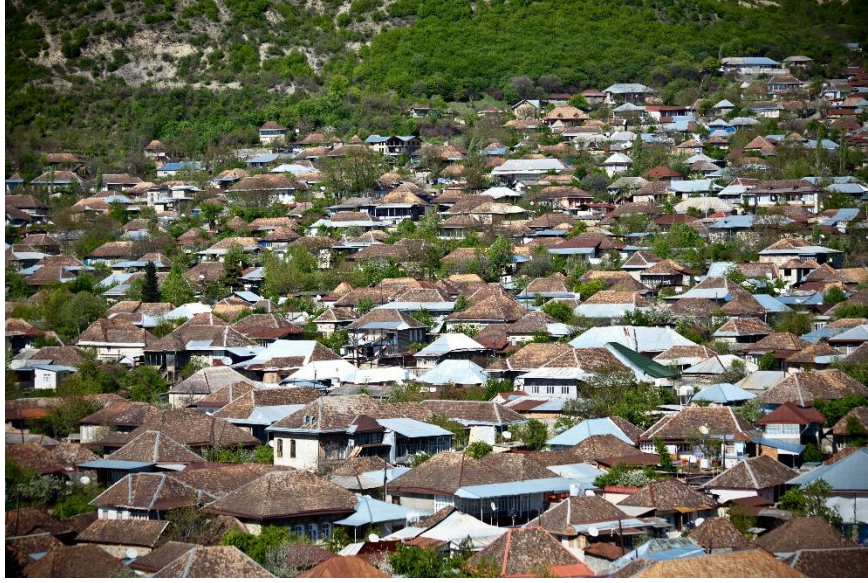
Bibiyehbət abadlaşdırma layihəsi

Ramana qəsəbəsi

yaradılmış, tarixi ərazi içərisində avtomobillərin hərəkəti məhdudlaşdırılmışdır. Yeri gəlmişkən bunu vurğulamaq lazımdır ki, “Tarix və mədəniyyət abidələri” haqqında qanunun 12. maddəsinə görə “abidələrə yaxın olan və ya onların mühafizə zonasından keçən yol sahələrində nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti abidələrin qorunması üçün təhlükə yaradarsa” onların hərəkəti məhdudlaşdırıla və ya qadağan edilə bilər”. Təsadüfi deyildir ki, turistlərin çox ziyarət etdiyi İçərişəhərdə, həm də Lahıc qəsəbəsində avtomobil vasitələrinin hərəkəti kənardan gələn şəxslər üçün məhdudlaşdırılmışdır. Lahıc qəsəbəsini ziyarət edən turistlər avtomobil və avtobusları tarixi hissədən kənarda yerləşən parking hissələrinə qoyaraq əraziyə ancaq piyada daxil olub gəzə bilirlər.

Azərbaycanda Lahıc, Basqal, Ordubad, İçərişəhər, Xınalıq, Şəki, İlisu kimi bir sıra mədəni turizm destinasiyaları tək-tək abidələri ilə yanaşı memarlıq və şəhərsalma quruluşu, öz autentik görünüşü ilə, bir sözlə Ənənəvi Şəhər Landşaftı (Historical Urban Landscape) ilə seçilir. Bu tipli yaşayış məntəqələrində mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi küçə strukturu, fasadların qorunmasını, bütün şəhərsalma elementlərin kompleks halda nəzərə alınmasını tələb edir.

Şəki şəhərinin ənənəvi şəhər landşaftı. Göründüyü kimi damlar artıq kiremitli deyil, müasir materialla düzəldilir və bu, şəhərin tarixi görünüşünü pozur

Yuxarıda bəhs etdiyimiz Balaxanı kəndi ilə yanaşı Bakıda Ramana kəndi, Bibiheybət kəndlərinin ərazisi də abadlıq və yenidənqurma işləri sayəsində tarixi kəndlər kimi yeni mikro turizm destinasiyalarına çevrilmişdir. Bu tipli bərpa və mədəni irsin qorunması projelərində tək-tək tarixi abidələr deyil, bütün tikililər, onların ətrafı, küçələr, oturmaqdan tutmuş bulaq aksesuarlarına qədər bütün elementlərə bütöv şəkildə vahid yaşama tətbiq edilir. Bu zaman süni, tarixi-mədəni kontekstdən qoparılmış “Disneyland” stilində tarixi kəndlər və ya şəhərlər yaratmaq, digər tarixi şəhərlərin imitasiyasını formalaşdırmaq doğru deyil və dünya təcrübəsi göstərir ki, bu cür mədəni turizmin inkişafı üçün qoyulmuş investisiyalar özünü doğrultmur. Məsələn, Çində bir sıra Avropa şəhərlərinin məşhur məhəllələrini, hətta Eyfel qülləsini və ətraf ərazisinin eynisi yaradıb yerli turistləri bura yönəltmək və bununla da maliyyə vəsaitinin Avropaya axmasının qarşısını almaq istəsələr də, bütün bu səylər heç bir nəticə verməyib, bu “saxta şəhərlərə” turist axını yaranmayıb. Bu da göstərir ki, mədəni turizmin inkişafında əsas nöqtələrdən biri orijinal, gerçək və tarixi-mədəni dərinliyi olan hekayənin olmasıdır. Bəzən isə orijinal material, üsul və formalara riayət etməklə yenidən rekonstruksiya edilmiş tarix və mədəniyyət abidələri autentiklik xüsusiyyətini itirilmiş hesab edilmir. Məsələn, Varşava şəhərinin tarixi hissəsi İkinci Dünya Müharibəsində 85% miqyasında dağıntıya məruz

qalsa da, 1946-1951-ci illərdə onun kilsələri, bazar yeri, tikililəri və meydanları tamamilə əslinə uyğun olaraq rekonstruksiya edilmişdir. Onun abidələrinin bir çoxunun 1930-cu illərdə memarlıq detalları və planları işlənmişdi və bu elmi əsaslar ilə bərpa edilmiş Varşavanın qədim hissəsi süni bir memarlıq ansamblı və ya memar təxəyyülünün məhsulu hesab edilmir. Yaponiyada yerləşən İse Jingu məbədi hər 20 ildən bir tamamilə sökülərək yenidən əvvəlki formasına uyğun olaraq tikilir. Taxta materialından tikilmiş İse Jingu məbədi bunun sayəsində 1000 ildən artıqdır orijinal formasına uyğun ən azı 60 dəfə yenidən bərpa edilmişdir. Yaponlar bu məbədin rekonstruksiyası üçün materialların toplanmasına təxminən 8 il vaxt sərf edirlər, yerli icma nümayəndələri isə bu prosesdə aktiv iştirak edirlər.

Qeyri-maddi mədəni irs və turizm

Autentiklik mövzusu təkcə tarix və mədəniyyət abidələrində deyil, qeyri-maddi mədəni irsin təbliğində də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir sıra tarixi şəhərlərin siması olan tarixi şəxsiyyətlərin paltarlarını geyinən küçə bələdçiləri və turizm sənayesi nümayəndələri mədəni turizm hekayəsini bir növ özlərində davam etdirirlər. Məsələn, bu gün Vyananın tarixi küçələrində gəzərkən Motsartın geyim stilində bəzənmiş bələdçiləri və iaşə xidməti göstərən müəssisələrinin işçilərini görmək mümkündür. Qeyri-maddi mədəni irsin teatrallaşdırılması mədəni turizm zonalarında tez-tez rast gəlinən hadisədir və buna turistlərin reaksiyası həmişə birmənalı olmur. Misirdə bir sıra dəmirçi dükanlarında yalançı sənətkarlıq səhnəsinin qurulması və idxal suvenirlərin yerli məhsul kimi satılmasına turistləri inandırmaq məqsədi ilə bəzi fəhlələr sadəcə bütün gün ərzində dəmirə müxtəlif zərbələr vurmaqla məşğul olurlar. Avstraliyada və bəzi Afrika ölkələrində yerli tayfaların gündəlik həyatını canlandıran aktyorlar olur və onlar turistlərə ənənəvi qəbilə həyat tərzini nümayiş etdirən səhnələr göstərilir. Bəzən belə xidmətlər professional turizm şirkətlərinin özləri tərəfindən göstərilir, bəzən isə bu cür xidmətlər yerli aborigen sakinlərin özləri tərəfindən öz mədəni irslərini təbliğ etmək və əlavə pul qazanmaq məqsədi ilə edilir. Keniyada yaşayan Massai tayfasının nümayəndələri Safari turları zamanı turistlər üçün ənənəvi tayfa həyatını sərgiləyən teatral və ya qurama səhnələr təşkil edirlər və turistlər bu cür qəbilə həyatının gerçək və ya yalan olduğunu görə bilmirlər. Massailər qərb

dünyasında kifayət qədər məşhur olan və barəsində çox təbliğ edilmiş turizm hekayəsi olan bir xalqdır. Bu turizm hekayəsindən Keniya hökuməti turistlərin diqqətini çəkmək üçün geniş şəkildə istifadə edir. Bəzi Massai kəndləri isə sırf turistlər üçün tikilmiş kəndlərdir və onlar sadəcə turist qruplarını qarşılamaq üçün orijinal kənd həyatını imitasiya edən və tur şirkəti tərəfindən maaş alan mizdlü aktyorlardan ibarətdir.⁶

Bu kimi hallarla yanaşı, YUNESKO tərəfindən də “Yaşayan İnsan Xəzinələri” (ingiliscə Living Human Treasures) anlayışı da mövcuddur. Bu anlayış qeyri-maddi mədəni irs sahəsində fəaliyyət ustaların, sənətkarların, bilik və bacarıq daşıyıcıların, şifahi xalq ədəbiyyatını yaşadan görkəmli şəxslərin dövlətlər tərəfindən xüsusi qorunma altına alınmasını nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə isə, 5 qeyri-maddi mədəni irs sahəsinin turizm sahəsində satış və xidmət göstərməsi potensialı vardır :

- 4- Ənənəvi sənətkarlıq
- 5- Sosial vərdişlər, rituallar və bayramlar
- 6- Rəqs və səhnədə ifa
- 7- Şifahi adət-ənənələr, mədəni dəyərlərin daşıyıcısı kimi dil
- 8- Təbiət və ətraf mühit ilə bağlı olan bilik və vərdişlər

Ənənəvi sənətkarlıq sahəsi mədəni turizmin geniş yayıldığı bölgələrdə avtomatik olaraq təşəkkül tapan bir sahədir və bu sahə suvenir sənayesinin əsas təchizatçılarından biridir. Suvenir sənayesi isə mədəni turizmin geniş yayıldığı ərazilərdə əsasən mədəni irs resurslarını, mədəni məzmunu əmtəələşdirən bir vasitədir. Məsələn, destinasiyada əsas abidənin və ya əsas mədəni irs məzmunu özündə əks etdirən şəkilli köynəklər, maqnitlər kimi klassik turistik suvenirilər ilə yanaşı, bəzən yerində birbaşa sənətkarlar tərəfindən düzəldilən sənətkarlıq əşyaları da suvenir mahiyyəti daşıyır. Məsələn, xəttatlar Səmərqənd şəhərində dəri məmulatı üzərində ərəb əlifbasının hərfləri ilə turistlərin adları yazaraq suvenir kimi onlara satır. İsfahan şəhərində isə ənənəvi minatür sənətinin davamçıları turistlərin miniatürələrini orta əsr kağızları üzərində yerində çəkərək onlara təklif edir.

⁶ <https://www.sbs.com.au/topics/voices/culture/article/2016/07/28/should-tourists-visit-maasai-villages-if-they-were-built-tourists#:~:text=Intrepid%20recommends%20avoiding%20these%20villages,apparently%20constructed%20just%20for%20tourists.>

Faenza şəhərində beynəlxalq keramika festivalında (Foto : Elşən Mustafayev)

Sosial praktikalar, rituallar və bayramlar qeyri-maddi mədəni irsin əsas sahələrindən biri kimi mədəni turizmin əsas resurslarından biridir. Bu kateqoriyaya müxtəlif meyvə toplanması festivallarını da daxil etmək olar. Bu mənada, bəzi qərb ölkələrində üzüm toplanması festivalları, onunla birbaşa bağlı olan turizm yönümlü şərabçılıq festivalları təşkil edilir. Azərbaycanda Göyçay şəhərində baş tutan nar festivalını da bununla bağlı misal göstərmək olar. Bu tipli festivallar ilə bağlı digər oxşar kateqoriya qastronomiya festivallarıdır. Ümumiyyətlə, bir sıra şəhərlər, regionlar vardır ki, dünya turizm bazarında özlərini bir yeyinti məhsulu, bir yemək və ya içki növünə görə brendləşdirə bilib. Bəzi ölkələr isə yemək, qida və yeyinti məhsullarına turizm bazarında olan tələbatı nəzərə

alaraq, onların satışı, qablaşdırılması və marketinqi ilə bağlı fundamental addımlar atırlar. Şimali Avropa ölkələrindən gələn turistlərin zeytun yağına olan marağını nəzərə alaraq Yunanıstan, İtaliya və İspaniyada turizm mərkəzləri müxtəlif çəki və ölçüdə (daşınması problemlərinə görə) qablaşdırılmış zeytun yağı satışını həyata keçirir. Yunanıstanın Krit adasında zeytun yağı ilə yanaşı həmçinin zeytun ağacından həvəngdəstə, mətbəx əşyaları, suvenirlər və gündəlik məişət əşyaları düzəldilir və turistlərə satılır.

Yunanıstanın Krit adasında satılan, zeytun ağacından düzəldilmiş mətbəx əşyaları və müxtəlif qablaşdırılmış zeytun yağları, zeytun yağından düzəldilmiş kosmetika məhsullarının satıldığı suvenir dükanı (Foto : Elşən Mustafayev)

Bəzi ölkələrin, onların müəyyən şəhərlərin məşhur içki ilə tanınması turizm hekayəsi formalaşdırır və mədəni turizm destinasiyasını ziyarət edərkən turizm təcrübəsi gözləntisi yaradır. Fransanın Konyak şəhəri məşhur alkoqollu içkinin vətəni kimi artıq məşhur bir destinasiyaya çevrildiyi kimi, sake içkisi Tokio şəhəri, uzo içkisi Yunan şəhərləri, tekila içkisi isə Meksika şəhərləri ilə assosiasiya olunur.

Qeyri-maddi mədəni irs resurslarından mədəni turizmdə istifadəsi zamanı immersiv turizm təcrübəsinin yaranması xüsusən vacib amildir. İmmersiv turizm təcrübəsi dedikdə səyahətçi mədəni turizmi yanlış müşahidə etmir, aktiv şəkildə onun yaradılması

prosesində iştirak edərək onun tərkib hissəsinə çevrilir. Bəzi müəlliflərin fikrincə, interaktiv oyunlar və tədbirlərin təşviq edilməsi, yerli sakinlər və turistlərin eyni zamanda iştirak etdiyi müxtəlif yarışların təşkili, pedaqoji tədbirlərin keçirilməsi (master-klaslar, açıq mühazirələr, emalatxanalar və s.) və s. addımlar turistlərin mədəni irs məzmununu daha dərinədən başa düşməyinə kömək edə bilər. İstənilən halda qeyri-maddi mədəni irs turistlərə yerli mədəniyyəti daha dərinədən başa düşməyə kömək edən bir vasitədir və buna görə də dövlətlər milli-mədəni irslərinin təbliği məqsədilə bu sahəyə xüsusi diqqət yetirirlər. Cənubi Koreya hökuməti hətta hava limanlarında tranzit uçuşları gözləyən qonaqlara elə oradaca bəzi sənətkarlıq emalatxanalarına getmək, orada ənənəvi sənətkarlıq sahələrində təcrübə qazanmaq imkanı verir.

Qeyri-maddi mədəni irs resursları əsasında hazırlanmış mədəni turizm məhsullarının turizm bazarında yaradacağı təsir bir neçə vacib amil ilə əlaqədardır : yaş amili və fəsil amili. Məsələn, rok, pop musiqisi festivalları əsasən gənc və yeniyetmə turistləri özünə cəlb etsə də, caz festivalları isə həm də orta yaş və yuxarı yaş qruplarını əhatə edir. İtaliyanın Faenza şəhəri bu ölkənin, həmçinin bütün Avropanın ən böyük dulusçuluq və tətbiqi keramika mərkəzidir. Hər iki ildən bir bu şəhərdə bir neçə gün ərzində Avropanın ən böyük dulusçuluq festivalı və yarmarkası keçirilir. Bu festivalda demək olar ki, bütün Avropa ölkələrinin keramist sənətkarları iştirak edir, öz hazırladıqları məhsulları həm nümayiş edir, həm də birbaşa turistlərə satırlar. Bu festival-yarmarkanın keçirilməsinə şəhər bələdiyyəsi, regional hakimiyyət orqanları böyük miqyasda dəstək verirlər və bu, on minlərlə italyan və xarici turisti özünə cəlb edir. Xüsusən, yaşlı təbəqənin nümayəndələri bu festivala daha çox maraq göstərirlər. Faenza şəhərində dulusçuluq sənətkarlıq sahəsində “təcrübi turizm” adlı konsept tətbiq edilir. Təcrübi turizm dedikdə səyahətçinin Faenza şəhərində dulusçuluq sənəti, emalatxanalarda saxsı qab istehsalının ən xırda texniki detallarına qədər tanış olması və hiss etməsi, saxsı qab istehsalının bu şəhərin yerli mədəniyyətinə necə dərinədən nüfuz etdiyini başa düşməsi nəzərdə tutulur. Dünyada ənənəvi sənətkarlıq sahəsində artıq bu tendensiya dominant olmağa başlayıb və turistlərə təkcə suvenir və sənətkarlıq məhsulunun özünü almaq deyil, onun necə və hansı materialdan istehsal edildiyini, istehsal prosesində hansı üsul və metodlardan istifadə edildiyini, ustanın özünün şəxsi həyatı və təcrübəsi göstərilir.

Festivalların təşkili zamanı mütləq ora gələcək ziyarətçi sayına uyğun infrastruktur və xidmətlərin nəzərə alınması, hidrometereoloji vəziyyətin yoxlanılması, nəqliyyat, təhlükəsizlik və tibbi yardım, kommunal xidmətlər (içməli su, işıq), sanitariya qovşaqlar və məişət tullantılarının idarə edilməsi kimi digər şərtlər əvvəlcədən ətraflı şəkildə nəzərə alınmalıdır. Məsələn, 2022-ci ildə Gəncə yaxınlığında, Xan yaylağında təşkil edilmiş, Azərbaycanda köçəri yaylaq və qışlaq mədəniyyətinin mədəni irs elementlərini təbliğ edən “Milli Yaylaq Festivalı” zamanı qəflətən yağış yağması festivalın proqram üzrə keçirilməsində bir sıra ciddi problemlər ortaya çıxarmışdır. Mədəni turizm destinasiyası kimi məşhurlaşmış festivallara ziyarətçi axını da bəzən təşkilatçıları sərt kvotalar tətbiq etməyə məcbur edir. Məsələn, İngiltərənin məşhur Qlastonbury festivalı musiqi ilə yanaşı, teatr, sirk və digər mədəni tədbirlərin baş verdiyi, Britaniya mədəniyyət həyatında məşhur bir hadisədir və buraya həddən artıq çox ziyarətçi tələbatı olduğuna görə giriş biletlərinin yoxlanılması, təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi üçün çoxlu əlavə qüvvə cəlb edilir. Bu festivaldan toplanmış vəsait xeyriyyə təşkilatlarına yönəldilir.

2.2 Mədəni turizmin inkişafı və yerli əhali

Mədəni irs resurslarının yerləşdiyi ərazidə mədəni turizmin inkişaf etdirilməsinin həmin ərazidə yaşayan əhali üzərində mənfi və ya müsbət təsiri ola bilər. Hər şeydən əvvəl, mədəni turizm kiçik kənd və ya ucqar yerlərdə yaşayan əhali, azsaylı etnik azlıqlar, maddi cəhətdən limitli resurslara sahib bölgələrdə sosial-iqtisadi inkişafın mühərriki ola bilər. Yerli sakinlərin turizmə cəlb edilməsi turizm nümayiş obyektlərinin mülkiyyət hüquqlarından, xırda suvenir satışından, kənd evlərinin kirayə verilməsindən, iaşə xidməti göstərilməsindən, yerli bələdçi xidmətləri göstərilməsindən, suvenir və mədəni irs nümunələri istehsalı və onların kommersiyalaşdırılmasından və s. gələ bilər. Yerli əhəlinin mədəni turizmə cəlb edilməsi həm də həqiqi turizm təcrübəsi yarada, turistlərə mədəni irsin məzmununu dərinlən dərk etməyə kömək edə bilər. Məsələn, Xınalıq kəndindən olan keçmiş çobanlar rahatlıqla eyni zamanda dağ bələdçisi funksiyasını yerinə yetirməyə, turistlərə və alpinistlərə dağ cığırıları ilə haykinq xidməti göstərməyə başlayıblar. Hazırda Lahıc qəsəbəsində turizmin inkişaf etməsi ilə əlaqədar onlarla yerli

sakin kənd evlərində gecələmək xidmətlərini təklif edirlər. Kənd evlərində gecələmək həm turistlərə yerli əhalinin mədəniyyətini, məişətini, bölgənin etnoqrafiyasını daha dərinləndirən başa düşməyə kömək göstərir, həm də yerli əhaliyə əlavə qazanc yeri əldə etməyə şərait yaradır. Hazırda Azərbaycan Turizm Bürosunun təşəbbüsü ilə yaradılan www.mehman.az internet portalı ölkəmizdə olan bütün kənd evlərinin vahid kataloqudur və bu sayt yerli və xarici turistlərə kənd evlərini əvvəlcədən rezervasiya etmək imkanı təqdim edir.

Turistlər mədəni irs məzmunu ilə yerli əhali vasitəsi ilə tanış olduqda onu daha dərinləndirən dərk edə və dərin turizm təcrübəsi qazana bilirlər. Bu mənada xüsusən interaktiv turizm təcrübəsinin əhəmiyyəti qeyd olunmalıdır. Məsələn, Basqalda, “Kəlağayı İpək Mərkəzi” emalatxanasında turistlər kəlağayı istehsalı, onun tarixi ilə tanış olarkən yerli ustanın birbaşa kəlağayı qəlibləri ilə işləməsinin şahidi olur və ziyarətçinin özü də basmaqəlib üsulu ilə naxışların ipək parçaya vurulmasını edir. Bununla ziyarətçi kəlağayı istehsalının əvvəlindən sonuna qədər baş verən bütün prosesi (ipək parçanın sarağan ilə rənglənməsi, zəy duzundan istifadə edilməsi, qəliblərdən istifadə, qurudulma, mum/parafin ilə qaynadılma və s.) canlı olaraq görür və sonda məhsulu almağa daha çox meyilli olur. Oxşar interaktiv turizm təcrübəsini biz “Lahıc” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu ərazisində, misgərlik dükanlarında görə bilərik. Belə ki, turistlər satın almaq istədikləri mis qabların istehsal prosesini birbaşa ustanın emalatxana-dükanında görürlər. Həmin prosesin şahidi olan turistlər həm misgərlik sənəti kimi ənənəvi sənətkarlıq sahəsini daha dərinləndirən başa düşür, həmçinin kütləvi suvenirlərdən qaçan turistlər həqiqi (authentic) və əl məhsulu olan misgərlik məmulatını satın almağa meyilli olurlar. İnteraktiv turizm təcrübəsinə digər uğurlu misal isə Şəki şəhərində olan ABAD keramika mərkəzidir. Burada saxsı məmulatlarının istehsalı ilə yerində tanış olan turistlər müəyyən məbləğ ödəməklə özləri üçün şəxsən saxsı qab istehsal etməyi öyrənə bilirlər.

Mədəni turizm, deməli, yerli mədəniyyəti qorumaqla yanaşı onun inkişafına da müsbət təsir göstərir, bəzən isə turistlərin marağı və tələbatı ölməkdə olan xalq sənətkarlığı sahəsini dirçəldə bilər. Məsələn, Malta adasında mədəni turizmin inkişaf etməsinin müsbət təsiri ilə orta əsrlərdə bəri Avropada tətbiq edilən, lakin tənəzzül dövrünü daşıyan ağ sapdan hörümçək toru formasında müxtəlif naxışlar düzəldilməsi sənəti (təkəlduz

sənətinin bir növü olan bu sənətə ingiliscə *lace-making* deyilir) dirçəlməyə başlamış, şüşə istehsalı və dəmirçilik sahəsində də ənənəvi sənətkarlıq sahəsi dirçəlmiş, yeni iş yerləri yaranmışdır. Azərbaycan kontekstində Lahıc qəsəbəsində turizmin inkişafı ilə əlaqədar dabbaqlıq sənətinin (dəridən müxtəlif əşyaların hazırlanması, dəriişləmə sənəti) yenidən dirçəlməsi bu mənada ən müvafiq misal ola bilər. Rusiyalı turistlərin inək və quzu dərisindən hazırlanmış suvenirlərə marağı və onu həvəslə alması bazar tələbi yaratmış, nəticəsində bəzi Lahıclı ailələr yenidən dabbaqçılıq sənəti ilə məşğul olmağa başlamışlar. Həmçinin Lahıclı yerli sakinlər turistlərdə təbii dağ bitki və çiçəklərinə olan marağa görə onu toplayaraq turistlərə satmağa başlayıblar. Başqa qəsəbəsində isə turizmin inkişafı ilə əlaqədar ənənəvi halva istehsalçıları turistlərə halva bişirərək satmağa başlamışlar.

Mədəni turizm icma əsaslı turizm dəyər zənciri formalaşdırır, yeni məhz yerli əhalinin turizm gəlirlərindən faydalanmasına kömək ola bilər. Bundan başqa, mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi sayəsində yerli əhali üçün yeni iş yerləri yaradıla, əraziyə iri birbaşa investisiyalar cəlb edilə bilər. Həmçinin, turizm axınından gələn gəlir tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunmasına və konservasiyasına yönəldilə bilər. Məsələn, Şəki ərazisində yerli gastronomiyanın ən ümdə nümunəsi olan Şəki halvası əsasən su yerli dəyirmanında üyüdülmüş düyü unundan, gül suyundan (gülab), yerli qoz və fındıq əzməsindən, keşniş toxumu və zəfəran suyundan hazırlanır. Xatırlatmaq lazımdır ki, Şəkinin tarixi hissəsindəki Qurcana çayının bir qolu olan Dəyirmanarx adlı bir arxın üzərində hazırda iki ədəd dəyirman vardır və onlardan biri çox yaxşı işlək vəziyyətdədir və Şəkidəki halva istehsalçıları düyü unu ilə təmin edir. Şəki halvasının tərkibindəki hər bir maddə Şəki və ətraf bölgələrdə yaşayan kəndlərdən gətirilir. Şəki halvası məhz buna görə də birbaşa dəyər zənciri yaradan yerli şirniyyat növüdür. Onun kommersiyalaşdırılması və turistlər tərəfindən satın alınması bir sıra xırda yerli istehsalçı və kəndlilərə əlavə qazanc yeri yaradır.

2.3 İrsin səmərəli idarəedilməsi və mədəni turizmin abidələrin inkişafında rolu

Mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi və turist axınının kütləvi xarakter daşması yerli əhalinin gündəlik həyatı ilə yanaşı abidənin özünün də dayanıqlığına birbaşa təsir

göstərir. Buna görə də mədəni turizm məhsulu yaradılması prosesində turizmin gələcəkdən həm yerli əhali, həm də mədəni irs resurslarına necə təsir göstərəcəyi haqqında strateji sənədlər hazırlanmalıdır. Mədəni turizmin kütləvi inkişafının abidələrin konservasiyası və qorunmasına təsirləri ilə bağlı Angkor Wat, Petra, Maçi Piçu və Pompey abidələrinin təmsalında 4 müxtəlif misala diqqət yetirək.

Angkor Wat adlı Kambocada yerləşən dünyanın ən böyük dini abidələrindən biridir. 1970-1980-ci illərdə dünyanın ən qəddar rejimlərindən biri olan Pol Pot diktaturası, Kxmer soyqırımı, vətəndaş və partizan müharibələrindən əziyyət çəkmiş Kambocada memarlıq möcüzəsi olan *Angkor Ouat* abidəsini və onun yerləşdiyi YUNESKO Ümumdünya İrs ərazisi olan, mindən artıq məbədin yerləşdiyi xaraba Angkor şəhər arxeoloji parkını 1990-cı illərin ortasında illik cəmi bir neçə min adam ziyarət edirdi. Abidəni dövlətdən icarəyə götürən bir özəl şirkət idarə edirdi. Cəmi 20 il sonra, 2018-ci 1000 nəfərdən artıq daimi işçinin işlədiyi Angkor arxeoloji parkı artıq illik 2,6 milyon insan ziyarət etmişdi və təkcə bilet satışından 112 milyon dollar gəlir əldə edilmişdi.⁷ Angkora giriş üçün satılan hər biletdən 2 dollar məbləğindəki vəsait uşaqların müalicəsi üçün nəzərdə tutulmuş xəstəxanaya köçürülür. Abidənin şəkilləri və yerləşdiyi məkan bir sıra filmlərdə, cizgi filmlərdə istifadə edilmişdir və bu, onun geniş kütlə arasında daha da çox məşhurlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu abidənin qısa müddətdə milyonlarla turistin ziyarət etdiyi bir məkana çevrilməsi onun yerləşdiyi bölgədə yüzlərlə yeni hotelin, restoranın, digər turizm infrastrukturunun (atraksionlar, əyləncə məkanları və s.) qısa müddətdə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Abidə üzərində turizm təzyiqinin olmasına görə yerli və beynəlxalq mütəxəssislərin iştirakı ilə işçi qrupu yaradılmış, dayanıqlı inkişafı əsas götürən turizm idarəetmə planı işlənmiş, lakin bu kifayət olmamışdır. Angkor abidəsinə turist axınından sonra yaxınlıqdakı Siem Reap şəhəri xırda qəsəbədən böyük bir şəhərə çevrilmiş, içməli sudan istifadə miqyası artmışdır. Xüsusən, turistlərin Angkoru ziyarət etdiyi müddət Kambocada quraqlıq dövrünə təsadüf edir, bu tələbi qarşılamaq üçün isə yeraltı sudan kütləvi şəkildə istifadə edilir. Nəticədə, yeraltı suların balansında problem yaranır, qumlu torpaq süxurunun tərkibində dəyişmələr isə Angkorda yerləşən məbədlərin bünövrəsinin çökmə və əyilmə potensialını qüvvətləndirir. Bundan başqa, qısa müddət

⁷ Abidənin bir günlük ziyarəti 20-37 dollar, üç günlük ziyarət 40-62 dollar, bir həftəlik ziyarət isə 60-72 dollar arasındadır.

ərzində zibillik ərazilərinin idarəedilməsində problemlər yaranmış, yolların kifayət qədər geniş olmaması nəqliyyat vasitələrinin hərəkətində problemlər yaratmışdı. Məbədlər qum tərkibli daşdan tikilmişdir və yüz minlərlə turistin üzərinə çıxması mütəxəssislərin fikrincə onlar üzərində təzyiq yaradır və gələcəkdə onların dağılma prosesini sürətləndirəcəkdir. Ən təhlükəli tendensiya isə, yerli əhali tərəfindən Angkorda olan məbədlərdən müxtəlif artefaktları qopararaq onları qanunsuz olaraq turistlərə satmağa başlaması idi. Bu vandalizmin qarşısını almaq üçün hətta Avropa Birliyi tərəfindən Kambocada “Artisans D’Angkor workshop” layihəsinə start verilmişdir. Bu layihəyə əsasən kambocalı ustalar və maraqlı tərəf olan sakinlər Angkor məbədlərində olan artefaktların replikatlarını düzəltmək üçün təlimlərə cəlb edilmişdi. Ümumiyyətlə, YUNESKO da daxil olmaqla beynəlxalq təşkilatların və bir sıra nüfuzlu mütəxəssis qrupların Angkor məbədlərinin ancaq bir hissəsinə turistləri buraxmaq, digər yerləri isə konservasiya üçün bağlamaq çağırışlarına Kamboca hakimiyyəti haqq qazandırsa da, isti baxmayıb. Çünki Kambocanın dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsi məhz Angkor ərazisini, Angkor Ouat abidəsini ziyarət edən turistlərdən gəlir və buna görə də mədəni irsin qorunması ilə bağlı beynəlxalq çağırışlara və tövsiyələrə Kamboca hökuməti sosial-iqtisadi səbəblərə görə riayət edə bilmir. Üstəlik, bir sıra jurnalist araşdırmalarına görə 25 ildən artıq bu arxeoloji parkı idarə etmiş özəl şirkət bilet satışından əldə etdiyi məbləğin ancaq cüzi hissəsini abidənin mühafizəsinə yönəltdi.

Angkor Arxeoloji Parkı

Bu mənada ilk dəfə XIX əsrin əvvəllərində aşkarlanan, hazırda YUNESKO Ümumdünya İrs Siyahısına daxil olan, dünyanın hazırkı 7 möcüzəsindən biri hesab edilən İordaniyanın cənubundakı Petra şəhərinin arxeoloji qalıqlarını vurğulamaq lazımdır. 1989-cu ildə cəmi illik 120 min insanın ziyarət etdiyi bu arxeoloji parkı, artıq hər il bir milyondan artıq turist ziyarət edir ki, onların 90%-dən çoxu xarici ölkə vətəndaşlarıdır. Xüsusən, bəzi çox məşhur amerikan filmlərinin məhz Petra ərazisində çəkilməsi onu dünya miqyasında məşhur etmişdir. İordaniyanın hazırda ÜDM-nın 20%-i turizm sahəsindən gələn gəlirlərdən formalaşır və hökumətin gözündə Petra kasıb bölgə əhalisi üçün əvəzedilməz bir gəlir mənbəyidir. Tədqiqatlar göstərir ki, mədəni turizmin kütləvi inkişafı nəticəsində Petra ətrafında suvenir və s. hədiyyəlik əşyaların satışına yaranan tələbləri yerli sənətkarlar deyil, xaricdən gələn və yerli ənənələri imitasiya edən məhsullar hesabına ödənilir. Abidəni görməyə gələn yüz minlərlə turistin ehtiyaclarının qarşılınması bəzi məqamlarda abidəyə çox ciddi xələl yetirmişdir. Məsələn, isti havada uzun məsafəni qət etmək istəməyən turistləri yerli əhali öz uzunqulaqları ilə daşıyır və onların heyvanları

dırnaqları ilə bu arxeoloji parkın Ad-Dayr hissəsinə gedən daş döşənmiş qədim cığırıları dağıntıya məruz qoymuşdur.⁸ 1995-ci ildə bu mənfi turizm tendensiyasını (Petra yaxınlığında hotellərin tikintisi, kanalizasiya sisteminin olmaması, ətraf kəndlərdə nəzarətsiz tikintilərin aparılması, xırda dükanların və ticarət məntəqələrin hədsiz sayda olmağa başlaması) gören YUNESKO Dünya İrs Komitəsi qərar çıxarmış və İordaniya hökumətini turizmin mənfi təsirlərini nəzərə almağa çağırırdı. Nəticədə, günlük turist ziyarətçi sayının məhdudlaşdırılması və əraziyə buraxılan atların sayına kvota qoyulması, əraziyə yaxın hotellərin tikilməsinin dayandırılması, ticarət, iaşə və suvenir satışı məntəqələrinin qruplaşdırılması, Petranın İdarəetmə Planının tətbiq edilməsi və bütün ərazinin idarəetməsi üçün vahid menecment mexanizminin yaradılmasına qərar verilmişdir. Xüsusən, Dünya İrs Komitəsi və beynəlxalq mədəni irs ekspertlərinin fikrincə Petra kimi arxeoloji komplekslərdə mədəni turizmin inkişaf etdirilməsindən öncə mütləq müvafiq olaraq arxeoloji abidənin konservasiyası üzrə mütəxəssislər yetişdirilməli, tədqiqat işlərinə kifayət qədər məbləğdə pul ayrılmalıdır. Turistlərin arxeoloji park ərazisinə minimum mənfi təsir göstərməməsi üçün bələdçi xidmətlərinin, avtomobillərin hərəkətinin və parkinq xidmətlərinin, digər xidmətlərin (günvurmada əziyyət çəkənlərə tibbi yardım xidməti, qoca və əlil insanların xüsusi nəqliyyat vasitələrində daşınması, iaşə obyektlərinin fəaliyyəti) tənzimlənməsi sayəsində normativlər işlənəlməlidir. Petranın məşhur turizm destinasiyasına çevrilməsindən sonra ətraf kəndlərdə yaşayan ərəb bədvi tayfaları çox qısa müddətdə bu sektora yönəlmiş, bəziləri turistlərin “səhra bədvi təcrübəsi” yaşamaq istəməsini nəzərə alaraq çadırlar və dəvələrini onlara kirayə verməyə, kempinq və piknik xidməti yaratmağa, kənd evlərində onları qonaq etməyə başlayıblar. Bu prosesdə uşaqların məktəbdən uzaqlaşması, çox uşaq yaşından uzunqulaqlar, atlar ilə turist daşıma xidmətini təklif etməsi, suvenir, su və s. satması işinə, hətta valideynlərin təşviqi ilə yönəlməsi müşahidə edilmişdir. Bəzi suvenir ustaları birbaşa qayadan rəngli daşı qopararaq turistlərə satmağa, ondan müxtəlif xatirə əşyaları düzəltməyə başlamış, turistlərin ət ehtiyacı üçün daha çox ev heyvanları, xüsusən qayalara çıxan və onları daha çox zədələyən keçi saxlanılmasına başlamışlar.

⁸ D. C. Comer, Tourism and Archaeological Heritage Management at Petra, D. C. Comer, Tourism and Archaeological Heritage Management at Petra, 2012.

Petra yaxınlığında yaşayan yerli əhali arxeoloji park ərazisində müxtəlif saxsı məmulatları toplamağa, bəzən isə birbaşa artefaktları və müxtəlif tarixi əşyaları satmağa meyilli olmuş və nəticədə arxeoloji sərvətlərin ərazidən çıxarılaraq digər kənar yerlərə daşınmasına rəvac vermişlər. Mədəni irs menecerlərinin diqqətsizliyi nəticəsində abidələr üzərində çoxlu qrafitti (ziyaretçilərin qayalar üzərində öz adlarını, müxtəlif işarələri cızması halları) peyda olmuşdur. İstənilən halda, 1950-ci illərdə Petranın bədəvilərin yaşadığı və heyvandarlıqla məşğul olduğu bir ərazi kimi havadan çəkilmiş quşbaxışı şəkilləri ilə 2022-ci ildəki şəkilləri müqayisə etdikdə ətrafda çoxlu hotellərin, yaşayış tikililərin yolların, parkinq və turizm infrastrukturunun geniş yayıldığını görürük. İstənilən halda, yüz illər ərzində bu ərazidə yaşamış bədəvi tayfaların arxeoloji zonaya vermiş olduğu zərər müasir dövrdə milyonlarla turistin vermiş olduğu zərər ilə müqayisə edilə bilməz. Petranın əsasını qoymuş Nabati Ərəb krallığı əsasən yüksək zonadan alçaq zonaya keçən coğrafi zonada atmosfer yağıntıları nəticəsində anidən toplanan suyun toplanılması və uzunmüddətli saxlanması texnikasına sahib olmuş və bunun sayəsində iri bir şəhərsalma mədəniyyəti yarada bilmiş, Ərəbistan yarımadasını keçməklə Hindistandan Aralıq dənizinə qədər uzanan qədim ticarət yolu üzərindəki karvanlardan

vergi toplamaqla zəngin sərvət əldə edərək onunla bu şəhərin ecazkar memarlıq abidələrini formalaşdırmışdır.

Hələ, 1968-ci ildə Petra üçün ABŞ Milli Parklar Xidməti xüsusi Plan hazırlamış, Petranın bütün memarlıq və arxeoloji abidələrini əhatə edən Petra Arxeoloji Parkının yaradılmasını təklif etmişdi. Həmçinin, bu qurum qış aylarında mağaralarda yaşayan Bdul qəbiləsinin Petradan başqa yerə köçürülməsini tövsiyə etmişdi, çünki bu tayfa üzvləri dünyada Petradan tapılmış artefaktlara artan marağa görə əlavə qazanc yeri əldə etmək üçün mağaraların içərisini qazmağa və tapılan əşyaları qeyri-qanuni yolla satmağa başlamışdılar. Üstəlik, qış aylarında bu arxeoloji parkda yaşayan tayfa üzvləri mağaraların içərisində tonqal qalayır, öz məişət və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində mağaraların və arxeoloji abidələrin erroziyasını sürətləndirirdilər. Nəticədə, Bdul qəbiləsi arxeoloji park ərazisindəki tarixi yaşayış yerlərindən çıxarılmış və hökumət tərəfindən yaxınlıqdakı yaşayış məntəqəsinə köçürülmüşdür. Əslində, Petrada baş vermiş bu hadisə mədəni irs sahəsində öyrənilməsi çox vacib olan bir misaldır. Petrada arxeoloji ərazidən köçürüldükdən sonra Bdul qəbiləsinin üzvləri ənənəvi Bədəvi köçəri heyvandarlıq sahəsindən uzaqlaşmağa, demək olar ki, tamamilə turizm sənayesində işləməyə və tamamilə öz keçmiş adət-ənənələrini (geyim, etnoqrafik adətlər və s.) tərk etməyə başlamışlar. Ümumiyyətlə, turizmdən gələn gəlirin bölüşdürülməsi uğrunda (müxtəlif satış nöqtələrinə nəzarət, logistika xidməti və s.) müxtəlif qəbilələr, klanlar arasında açıq rəqabət artmışdır. Yeni turizm infrastrukturuna olan ehtiyac (qonaqlama yerləri, iaşə obyektləri, əyləncə məkanları və s.) yaxınlıqdakı kəndlərdə bəzi tarixi məhəllələrin yeni müasir tikililər ilə əvəzlənməsinə səbəb olmuşdur. Buraya ən yaxınlıqdakı şəhər olan Vadi Musa şəhərinin 1961-ci ildə 654 nəfər sakini var idisə, artıq bu rəqəm 20 min nəfərə çatır və əhalinin demək olar ki, hamısı turizm sənayesində və ona bağlı sahələrdə işləyir. Petra tarixi ərazisinə bir günlük giriş 57-70 dollar arasında dəyişir və hər il dövlət büdcəsi bundan on milyonlarla vəsait əldə edir.

Angkor və Petra kimi Maçi Piççu abidəsi də dünyada ən möhtəşəm abidələrdən biri hesab edilir və YUNESKO Dünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. İnka imperiyasının paytaxtı olmuş, 15-ci əsrə aid İnka sivilizasiyasının ən bariz nümunəsi olan dünyanın “yeni yeddi möcüzəsi”ndən biri olan bu şəhər-qala 19-cu əsrə qədər yerli sakinlərə, 1911-ci ilə qədər isə elm aləminə naməlum bir yer olmuşdur. Təxminən yüz il ərzində mövcud olmuş

və Amerika qitəsinin kəşfindən sonra ispan işğalçılarının gətirdiyi su çiçəyi xəstəliyi nəticəsində əhalisi məhv olmuş və süqut etmiş bu şəhərdə İnka tanrılarının şərəfinə tikilmiş günəş məbədi, bir sıra digər memarlıq və arxeoloji abidələr yerləşir. Təyyarə və helikopterlərin bu abidənin yerləşdiyi hava məkanından istifadəsi, beynəlxalq hava nəqliyyatı tamamilə qadağandır ("no-fly-zone"). XX əsrin əvvəllərində Amerikan tədqiqatçıları tərəfindən arxeoloji qazıntıdan sonra Perudan aparılmış minlərlə artefakt Peru hakimiyyət orqanlarının uzun sürən səylərindən və beynəlxalq media kampaniyasından sonra geri qaytarılmış və hazırda Maçi Piççuya bir qədər uzaq olan bir tarixi muzeydə sərgilənməkdədir. Dəniz səviyyəsindən 2430 metr hündürlükdə olan bu mədəni irs ərazisinin tikintisi həm də ona görə turistlər üçün maraqlıdır ki, İnka xalqı öz dövründə nə təkər, nə də ki, metal alətlərdən və hörgü daşları arasındakı birləşdirici məhluldan (suvaqdan) istifadə etmirdi və buna rəğmən yonulmuş daş materialından çox orijinal bir memarlıq kompleksi yaratmağa nail olublar (Maçi Piçu ola bilsin ki, ya tanrıların şərəfinə, ya hərbi məqsədlə, ya da zadəgan və hakim ailənin yaşaması üçün tikilmiş bir əlçatmaz yerdə yerləşən qala-şəhərdir).

Maçi Piççu ərazisini ildə təxminən 1,5 milyon turist ziyarət edir. Bu böyük insan kütləsinin hərəkəti nəticəsində arxeoloji park ərazisinə düşən yükü azaltmaq üçün oraya gündəlik yalnız 2500 turistin daxil olmasına, əsas nariqalanın (iç qala) olduğu zonanı isə yalnız 400 turistin ziyarət etməsinə icazə verilir. Giriş biletlərinin təxminən 45 dollar olduğu bu əraziyə yerli əhalinin yalnız bazar günləri daxil olması pulsuzdur. Bu böyük turist axınıni tənzimləmək üçün həm YUNESKO, həm də İCOMOS kimi bir sıra beynəlxalq təşkilatlar turizmin mənfi təsirlərinin aradan qaldırılması üçün ərazidə ciddi turizm idarəetmə planının tətbiq etməsini təşviq edir. Maçi Piççu dağlıq zonada yerləşdiyi üçün həm də oraya 3-4 günlük trekking turizm marşrutu təşkil edilir və hər il on minlərlə turist İnka Yolu adlanan dağ piyada cığırıları ilə piyada gəzintisi ilə bu abidəni ziyarət edir.

Təəssüf ki, bu təbiət turizmi və mədəni turizm məhsulu kimi təklif edilən treking marşrutu boyu kempinq infrastrukturu (məişət tullantılarının təmizlənməsi, kommunal xidmətlərin təşkili və s.) kifayət qədər qurulmadığına görə ziyarətçilərin bu təbiət-mədəni irs marşrutu boyu hərəkətinin bir sıra mənfi təsirləri olur. Buna baxmayaraq, dünyada ən məşhur 5 treking marşrutundan biri olan 33 km uzunluğundakı “İnka yolu” marşrutu uğurlu təbiət və mədəni irs marşrutu kimi göstərilə bilər, belə ki, yüzlərlə yerli sakin bələdçi kimi bu turizm marşrutun verdiyi imkandan faydalanır. Maçi Piçuya ən yaxın şəhər olan Aguas Calientes şəhərində bu turist axınına görə qısa müddətdə yüzlərlə hotel, restoran və digər turizm infrastruktur tikililəri yaranmışdır. Hazırda bu şəhərdə, həmçinin yaxınlıqdakı İnka imperiyasının paytaxtı olmuş və hazırda YUNESKO Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş Kusko şəhərində on minlərlə iş yeri birbaşa İnka mədəni irsi üzərində qurulmuş mədəni turizm sahəsi ilə bağlıdır. Peru hökuməti tərəfindən bu turizm axınıni idarə etmək üçün Maçi Piçu abidəsinə kanat yolu çəkilməsi, onun ətrafında gecələmə məkanlarının tikilməsi, birbaşa helikopter səfərlərinin təşkil edilməsi planları isə mədəni irs sahəsində həm yerli, həm də beynəlxalq mütəxəssislərin etirazı nəticəsində həyata keçməmişdir.

Yuxarıda göstərilən üç misalda olduğu kimi, Pompey arxeoloji parkındakı müasir mədəni turizmin inkişafının təhlili də kütləvi turizmin inkişaf etməsi kontekstində mədəni

irsin qorunması, bunun üçün strateji planlaşdırılma və müvafiq idarəetmə mexanizmlərinin hazırlanmasının nə dərəcədə vacib olduğu göstərir. Bilindiyi kimi, Pompey şəhəri eramızın 79-cu ilində Vezuvi vulkanının qəflətən püskürməsi nəticəsində tamamilə vulkanik kül altında qalmış və bunun sayəsində çox gözəl konservasiya olunmuşdur. Buranı ziyarət edən turistlər sanki 79-cu ildə Roma imperiyasında 11 min əhalisi olan bir şəhərin memarlıq, sosial-iqtisadi və sosial-mədəni həyatının donmuş vəziyyətini görürlər. YUNESKO Ümumdünya İrs ərazisi olan bu arxeoloji parkı hər il 3.6 milyon insan ziyarət edir və yetkinlik yaşına çatmış şəxslər üçün giriş bileti təxminən 16 dollardır. Bugün Pompey şəhərinin 1/3-i hələ də vulkanik küllərin altındadır və arxeoloji cəhətdən öyrənilməyib.

Təbii və antropogen təsirlər nəticəsində son illərdə Pompey şəhərinin arxeoloji xarabalıqlarında ciddi dağılmalar meydana gəldiyinə görə İtaliya hökuməti 2008-ci ildə Pompey arxeoloji ərazisində fövqəladə vəziyyət elan etmiş, 2012-ci ildə buranın konservasiyası üçün Avropa Birliyi və İtaliya hökumətinin birgə maliyyələşdirilməsi ilə 116 milyon avro vəsait ayrılmış və abidədə əsaslı konservasiyası və elmi tədqiqat işləri

aparılmışdır. Pompeydə 2000 illik arxeoloji tapıntılar daha sonra yağış və gün işığının təsiri ilə dağılmağa meylli olduğu kimi, freskalar da qazıntılardan sonra öz təbii rənglərini hava ilə təmasda olduqca itirirlər. Pompey şəhərinin ərazisində 18-ci əsrdən etibarən arxeoloji qazıntılar aparılır və təəssüf ki, şəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış on minlərlə maddi-mədəniyyət nümunəsi digər yerlərə aparılmış, qanunsuz olaraq ərazidən çıxarılmışdır. Hətta hazırda Pompey arxeoloji parkının girişindəki kiçik muzeydə bir guşə ərazidən əşya oğurlanmış əşyalara sahib olmuş şəxslərin həmin əşyaları geri göndərməsi haqqında guşə vardır və həmin guşədə bu əşyaların sahiblərinə bədbəxtlik gətirdiyini və buna görə də Pompeyə geri göndərildiyi yazılır. Hazırda bütün arxeoloji park ərazisində müxtəlif yerlərdə turistlərin hərəkətini izləyən onlarla kamera quraşdırılıb. 2000 illik yaşı olan freskaların ziyan görməməsi üçün ərazidə fotoaparatla şəkil çəkərkən fləş işıqdan istifadə edilməsi qadağandır. Müxtəlif yerlərdə baryerlər, qırmızı lentlər turistlərə hara qədər gedə biləcəklərini göstərir və arxeoloji park ərazisində 160 nəfər nəzarətçi işləyir.

Bu arxeoloji parkı idarə edən qurumun rəhbərliyi müxtəlif tur kampaniyaların gətirdiyi turistlərə özləri tərəfindən bələdçi xidmətinin göstərilməsi əleyhinədir və ancaq arxeoloji parkın sertifikatlı bələdçilərin xidmətindən istifadəni təşviq edir. Çünki Pompeyin mədəni irs dəyərlərinin və tarixinin izah edilməsi zamanı təsadüfi bələdçilər tərəfindən bir sıra təhriflərə yol verilməsi hallarına sıx-sıx təsadüf edilir. Ümumiyyətlə, Pompey tipli dünyanın bir çox vacib arxeoloji parklarında mədəni irs idarəetməsi sahəsindəki mütəxəssislər vahid bələdçi mətnləri, məlumatverici lövhələr, onlayn mənbələrin çox olmasını təşviq edir, çünki belə standart mətnlər və məlumat mənbələri sayəsində ziyarətçilərə daha dəqiq informasiyaların çatdırılması mümkündür. Turistlərin təkcə Pompey ərazisini deyil, yaxınlıqdakı digər arxeoloji və memarlıq abidələrini, həmçinin təbiət gözəlliklərini görməsi üçün italyan turizm qurumları kombinə biletdə satışını təşviq edirlər. Yaxınlıqdakı 25 min əhalisi olan müasir Pompey şəhərinin əhalisinin böyük bir hissəsi məhz turizm xidməti sektorunda fəaliyyət göstərirlər. Pompey roma şəhərinin arxeoloji tapıntılarının böyük bir hissəsi Neapol Milli Arxeologiya Muzeyində qorunur. Maraqlıdır ki, Pompey, həmçinin onunla bərabər vulkan lavası altında qalmış Herkulaneum şəhərindən tapılmış bəzi

heykəllər və freskaların xristian əxlaq dünyagörüşünə uyğun gəlməməsinə görə 200 il ərzində gizlədilmiş və nümayişə bağlı olan fond otaqlarında saxlanmışdır.

Ümumiyyətlə, arxeoloji abidələrdə turizm axınının səmərəli idarə edilməsi çox vacibdir. Bu halda, arxeoloji abidələrdən istifadə dayanıqlı şəkil alır, turist axınından gələn gəlir isə həmin arxeoloji abidələrin qorunmasına, daha dərin tədqiqatların aparılmasına və elmi-populyar nəşrlərə, təbliğat işlərinə sərf edilir. Pompey şəhəri 1929-cu ildən bir qorunan mədəni irs ərazisi kimi İtaliyanın “Mədəni irs və Landşaft” qanununun müddəaları ilə (2004) qorunur. Bu arxeoloji abidə Pompey Arxeologiya Parkı tərəfindən idarə edilir. Bu qurum islahatlar nəticəsində son illərdə yaradılıb. Məqsəd qərarvermə prosesində mərkəziyyətçi yanaşmadan uzaqlaşmaqla mümkün qədər arxeoloji parkların özlərinin idarəetmədə təşəbbüsə yiyələnmələridir. Bu irs qurumu texniki/elmi (arxeoloqlar, memarlar, bərpaçılar), təhlükəsizlik və yerli turizm xidmətləri göstərən mütəxəssisləri və işçiləri özündə birləşdirir. Hər il buranı ziyarətə gələn turistlərin yarısı xarici ölkə vətəndaşlarıdır. Turistlərlə bağlı qiymət siyasəti, ərazidə ziyarət saatlarının və proqramının müəyyən edilməsini qurum özü həyata keçirir. Belə uğurlu idarəetmə sayəsində son on ildə bu arxeoloji irs ərazisində mədəni irsin qorunmasına yerli və beynəlxalq fondlardan on milyonlarla dollar vəsait cəlb edilmişdir.

Pompei Arxeoloji Parkı, Mədəni İrs və Fəaliyyətlər və Turizm Nazirliyinə tabe olan, lakin nisbətən yarı-müstəqil və ya kifayət qədər səlahiyyətləri olan bir orqandır. Bu qurumun xüsusi muxtariyyətə sahib olduğu sahə arxeoloji sahənin təbliğatı, qorunması və konservasiya işləridir. Həmçinin maliyyə, inzibati, elm və təşkilati səviyyədə Pompey Arxeologiya Parkının səlahiyyətləri təkcə Pompeyi arxeoloji ərazisini deyil, yaxın ərazilərdə yerləşən digər italyan muzeyləri, mədəni irs ərazilərini və tikililəri əhatə edir. 2014-cü il 23 dekabr Nazirliyin “dövlət muzeylərinin fəaliyyəti və təşkilatı” haqqında qərarına görə Arxeoloji parkda digər analoji muzey və arxeoparklarda olduğu kimi Direktorlar Şurası , Elmi Komitə və Auditorlar Komitəsi kimi üç struktur yaradılıb. Direktorlar şurasına Parkın direktoru rəhbərlik etməklə Mədəniyyət və Turizm və Mədəni Fəaliyyətlər Nazirliyi tərəfindən təyin edilmiş 4 nəfər olur. Onlardan biri Təhsil Nazirliyi, digəri isə Maliyyə və İqtisadiyyat Naziri ilə birgə təyin edilir. Bu dörd nəfər mədəni irs sahəsində mütəxəssis olan şəxslərin arasından seçilir və arxeoloji parkın missiya və vəzifələrinin icrasına nəzarət edir. Auditorlar komitəsi üç nəfər üzvdən ibarətdir. Bir üzvü

mütləq İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliyinin əməkdaşı olur və bu komitəyə rəhbərlik edir. Elmi Şura Parkın direktorunun rəhbərliyi ilə dörd digər nəfər yüksək mütəxəssis mədəni irs mütəxəssisləri, bərpa və konservasiya sahəsində ad qazanmış şəxslərdən ibarət olur. Təşkilatın orqanigramına diqqət yetirdikdə onun marketinq və kommunikasiya, mədəni irs, arxeoloji tapıntıların mühafizə edilməsi, elmi tədqiqat, texniki qulluq, təhlükəsizlik və mühafizə kimi şöbələrinin olduğu və çoxsaylı xidmətlərin (təhlükəsizlik, təmizlik, şəffaflığın təmin edilməsi) Pompeii Arxeoloji Parkın öz əməkdaşları tərəfindən görüldüyünü görürük.

Dünya təcrübəsində kütləvi turizm amilin dağıdıcı və zərər vermə təhlükəsini nəzərə alaraq arxeoloji abidələrin qorunmasına xüsusi yanaşma tətbiq edilir. Dünyanın bir sıra ölkələrində mədəni turizmə görə həmin arxeoloji abidələrin yerləşdiyi ərazilərdə xüsusi idarəetmə rejimi yaradılır. Arxeoloji abidələrdə idarəetmə prinsipi mütləq preventiv, yeni qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur, əks təqdirdə turizmin inkişaf trendi bu abidələrin ziyarətçi axınından ciddi şəkildə ziyan görməsinə səbəb ola bilər. Arxeoloji turizm yeni turizm fəaliyyəti olmasa da son illərdə sırf arxeoturizmin yüz minlərlə insanın marağına səbəb olması onu ciddi bir maliyyə mənbəyinə çevirmişdir. Bu da, arxeoturizm üçün maraqlı olan turistlər üçün müvafiq ziyarət qaydaların və planlarının hazırlanması, bu sahənin inkişafı üçün konseptual yanaşmanın tətbiqi, irs ərazisinin dayanıqlı şəkildə idarə edilməsi və mədəni irs nümunələrinin turizmin neqativ təsirindən qorunması üçün dövlətlər tərəfindən müvafiq idarəetmə modellərinin yaradılması ilə nəticələnmişdir :

- Ziyarətçilər üçün qaydalar toplusunun müəyyən edilməsi
- Bilet satışı, turistlərin daxil olması üçün saat və marşrutların müəyyən edilməsi
- Ərazinin texniki cəhətdən təchizatı, təhlükəsizlik problemlərinin həlli
- Ərazinin maddi-mədəni irsinin öyrənilməsi, qorunması
- Ərazinin iqtisadi, biznes və infrastruktur cəhətdən inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi

Dörd əsas mədəni turizm destinasiyasına çevrilmiş arxeoloji abidə nümunə kimi təhlil edilib. Bu nümunələrdəki arxeoloji abidələr milyonlarla turistin ziyarət etdiyi destinasiyaya çevrilməsinə baxmayaraq, vaxtında müvafiq metodik idarəetmə metodları ilə yanaşma sayəsində ərazinin mədəni irs dəyəri qorunub saxlanılıb. Məsələn, başqa bir yerdə vurğuladığımız kimi kütləvi turizmin Altamira və Lascaux mağaralarına verəcəyi zərəri

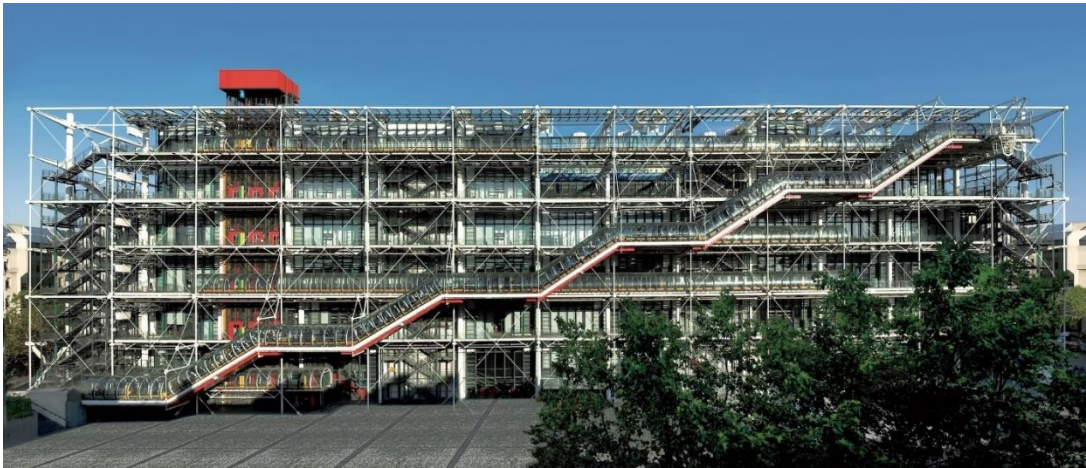
nəzərə alınaraq onlar tamamilə ziyarətə tamamilə bağlanmış, onların oxşar replikası formalaşdırıb ziyarətə açılmışdır. Böyük Britaniyada məşhur neolit və tunc dövrünün abidəsi olan Stounhencə ("Stonehenge") turistlərin çox yaxınlaşmaması üçün xüsusi baryerlər, məlumatverici lövhələr və xəbərdaredici işarələr qoyulmuşdur. Meksikanın paytaxtının 50 kilometr şimalında yerləşən və YUNESKO Dünya İrs Siyahısına daxil olan Teotihuakan arxeoloji parkında piramidalar 8-ci əsrdə tərk edilmiş dünyada ən vacib abidələrdən biridir və buranı hər il milyonlarla turist ziyarət edir. Bu arxeoloji parkda piramidaların üzərinə çıxmağa icazə var. Piramidaların zirvəsi dünyada ən məşhur şəkil çəkdirilən yerlərdən biridir. Təəssüf ki, Teotihuakan piramidalarının üzərinə bu böyük sayda turistlərin çıxması onun deqradasiyası prosesini sürətləndirir. Üstəlik, turistlərin çıxıb-düşməsini asanlaşdırmaq üçün burada quraşdırılmış məhəccərlər də abidənin bütövlüyünə zərər yetirib. Turistlər üçün ərazini daha da cəlbedici etmək üçün Meksika hökuməti 2009-cu ildə Teotihuakan ərazisində yeni texnoloji yenilik gətirməyə, işıq və səs sistemi quraşdırmağa qərar vermişdi. Bu sistemin yerləşdirilməsi üçün hətta bəzi piramida daşlarında dəliklər açılmışdı və bu dəliklər vasitəsi ilə daşın daxilinə nəmişlik daha rahatlıqla daxil olub onun dağılmasına səbəb olurdu. Mədəni irs sahəsində fəaliyyət göstərən yerli və beynəlxalq mütəxəssislərin inadlı etirazları nəticəsində Meksika hökuməti bu turizm infrastrukturu layihəsindən imtina etməli olmuşdu.

Yeni memarlıq abidələri mədəni turizm destinasiyaları kimi

Bəzi hallarda əsasən sayəsində bir turizm destinasiyası əsasən orada məşhur olan bir turizm baxış obyektinə görə ziyarət edilir. Ümumiyyətlə, bu tipli turizm destinasiyasına elmi ədəbiyyatda "*flagship destination*" deyilir. Məsələn, İspaniyanın şimalında yerləşən Basq ölkəsinin Bilbao şəhərində Guggenheim muzey binasının 1997-ci ildə inaqurasiyasından sonra bu memarlıq abidəsini görmək üçün on minlərlə turist Bilbao şəhərini ziyarət etməyə başlayıb. Həmin muzey binası hər il 500 000 insan tərəfindən ziyarət edilən çox məşhur bir destinasiyaya çevrildiyinə görə onun ətrafındakı ərazi bahalı zonaya çevrilib, şəhər həyatında tamamilə yeni bir mərkəz yaranıb. Elmi ədəbiyyatda buna hətta "Bilbao effekti" deyilir. Bakı şəhərində yerləşən Heydər Əliyev Mərkəzi də qısa müddətdə Bakının rəmzlərindən birinə çevrilmiş, modern memarlıq abidəsi kimi turistlər

tərəfindən ən çox ziyarət edilən və turistlər tərəfindən ən çox şəkil çəkdirilən məkanlardan birinə çevrilmişdir. Burada bir sıra sərgilər və mədəni tədbirlər həyata keçirilir.

Çexiyanın paytaxtı Praqa şəhərində 1996-cı ildə tikintisi başa çatmış “Rəqs edən ev” binası qısa zamanda turistlərin bu şəhərdə ən çox getdiyi memarlıq abidəsinə çevrilmişdir. Binada hotel, restoran və qalereya fəaliyyət göstərir və onun terasında çıxıb şəkil çəkdirən on minlərlə turist artıq bu binanı şəhərin rəmzlərindən birinə çevirmişdir. Artıq məşhur turizm destinasiyası olan şəhərlərdə bu tipli müasir memarlıq nümunələri yeni mədəni turizm klasterinin formalaşmasına töhfə verir. Parisdə 1977-ci ildə tikintisi başa çatan “Pompidou Mərkəzi” binasında dünyanın ən çox ziyarət edilən 10 muzeyindən biri olan və Avropada ən böyük müasir incəsənət muzeyi ilə yanaşı, böyük bir ictimai kitabxana və sərgi zalı yerləşir. Hər il təxminən 1,5 milyon turist buraya müasir incəsənət kolleksiyası ilə yanaşı özünəməxsus eksteryer və interyerə malik bu binanı görmək üçün gəlirlər. Yeni Delhi şəhərində yerləşən və Bəhai Lotus məbədi (Lotus gülü Hindistanın rəmzidir və bayrağında da əks olunub) Centre Pompidou binası kimi yenidir və 1986-cı ildə tikintisi başa çatıb. Bu bina da bir sıra memarlıq mükafatları alıb və qısa zamanda Hindistanın paytaxtında turistlərin ziyarət etdiyi məkana çevrilib. Barselonada memar Gaudi tərəfindən tikilmiş binalar (Casa Mila), Nyu York şəhərində hər il 5 milyon insanın ziyarət etdiyi Linkoln mərkəzi, hər il 300 000 insanın sırf turist kimi, 1,5 milyon insanın tamaşaçı kimi ziyarət etdiyi və 1973-cü ildə tikintisi başa çatmış Sidney Opera evi isəçrəli məşhur memar Le Corbusier tərəfindən tikilmiş binalar (məsələn, Parisin kənarında yerləşən Villa Savoya), Dubay şəhərindəki Burc Xəlifə və s. müasir memarlıq nümunələri artıq yeni dövrün tikililəri kimi mədəni turizm destinasiyalarına çevrilmişdir.

“Pompidu mərkəzi”, Paris

Mədəni irs obyektlərinin müasir dövrə adaptasiyalı istifadəsi və təkrar istifadəsi

Mədəni irs obyektləri uğurlu yenidən uyğunlaşdırma siyasəti nəticəsində öz mədəni dəyərlərini, tarixi əhəmiyyətini, bədii-estetik xüsusiyyətlərini qoruyaraq turizmin inkişaf etdirilməsində istifadə edilə bilər. Vaxtı ilə regional ticarət mərkəzi olmuş Sinqapurda tacir kontorları olan iri çoxmərtəbəli dükənlər hazırda butik hotellərə çevrilmiş, şəhərin ehtiyacı

“Rəqs edən ev”

“Bilbaoda Guggenheim binası”

olan qonaqlama yerlərinin təmini üçün istifadə edilmişdir. Bununla, artıq müasir ticarət mərkəzlərin inkişafı ilə öz iqtisadi rentabelliyini itirmiş dükənlərin həm mədəni-tarixi dəyərləri qorunmuş, həm onun sahibləri üçün həmin mülkləri qorumaq üçün yeni iqtisadi alətlər hazırlanmış, həm də icma əsaslı turizm dəyər zənciri formalaşdırılmışdır. Hazırda Azərbaycanda tarixi karvansarayların memarlıq adaptasiyası (uyğunlaşdırma) edilərək turizm məqsədləri üçün istifadəsi bu mənada uğurlu bir misal kimi göstərilə bilər. Şəkiddə yerləşən və turistlərin bu YUNESKO Dünya İrs Ərazisində ziyarət etdiyi memarlıq abidələrindən biri olan tarixi Yuxarı Karvansaray abidəsi mehmanxana kimi fəaliyyət göstərir və bununla onun ənənəvi sosial-iqtisadi funksiyası davam etdirilir. Gəncə şəhərinin mərkəzində yerləşən tarixi Şah Abbas Karvansarayı və Uğurlu xan Karvansarayı da hazırda hotel kompleksi kimi fəaliyyət göstərir. Eyni ilə, İçərişəhərdə yerləşən Buxara karvansarayı hazırda bütün memarlıq detallarını qoruyaraq restoran kimi

fəaliyyət göstərir. XIX əsrdə Bakıda karvansaray kimi tikilmiş tarixi binada isə hazırda Azərbaycan Ədəbiyyat muzeyi yerləşmişdir.

Tarixi-memarlıq binalarının uyğunlaşdırılaraq muzeyləşdirilməsi sahəsində də Azərbaycanda bir sıra uğurlu misallara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evi Tarix muzeyi, Bakıda XIX əsrdə neft və dəniz daşımaçılığı sahəsində fəaliyyət göstərmiş Leon de Burr adlı milyonçunun mülklərində Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi fəaliyyət göstərir. Bakı şəhərindəki keçmiş dəyirman binasının xarici görünüşü qorunaraq müasir biznes mərkəzinə ("Landmark" I və II biznes mərkəzi) çevrilmişdir. Azərbaycanda memarlıq abidəsi kimi dövlət mühafizəsinə götürülmüş hamamlar özlərinin ilkin funksional təyinatına uyğun olaraq fəaliyyətini davam etdirir, lakin hamamlar daha əvvəllər daha çox gigiyenik funksiya daşıyırdısa, indi onlar xüsusən turizmin inkişaf etdiyi bölgələrdə rekreativ funksiya daşıyır. Başqal qəsəbəsindəki XVII əsrə aid hamam və İçərişəhərdə yerləşən Xan hamamı isə Azərbaycanda hamam mədəniyyəti, hamamların fəaliyyət prinsipləri, quruluşu və onun ümumiyyətlər hamam tarixini göstərən muzey kimi fəaliyyət göstərir.

Landmark 1 Biznes mərkəzi (Köhnə Dəyirman), Bakı (Fed.az 2018)

Dünyada bu tipli bir sıra uğurlu misallar vardır. Amsterdanda yerləşən Westergasfabriek kimi təbii qazın qəbulu və paylama mərkəzi olan köhnə bir zavodun yenidən təmir və renovasiyasına külli miqdarda vəsait tələb olunurdu. Buna görə də, yerli

hakimiyyət orqanları onu investorların ixtiyarına vermiş və bu köhnə zavod turistlər və yerli sakinlər üçün mədəni tədbirlərin, incəsənət sərgilərin və teatr qruplarının, festivalların keçirildiyi bir məkana çevrilmişdir. Bu gün Amsterdama gələn turistlər hər gün mədəni tədbirlərin təşkil edildiyi bu məkanı ziyarət edib şəhərin mədəni həyatı ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Eyni ilə, Praqa şəhərindəki məşhur Praqa qəsri artıq mədəniyyət tədbirlərinin keçirildiyi, qalereya və muzeylərin keçirildiyi məkana çevrilmişdir. Bir sıra tarix-mədəniyyət abidələri isə müasir dövrün tələblərinə görə öz ilkin təyinatına uyğun istifadə edilmir. Məsələn, əsasən Abşeron bölgəsində yayılmış ovdanlar və Aran bölgəsində geniş yayılmış kəhrizlər artıq tarixi və mədəni irs əhəmiyyətini qoruyaraq mədəni turizm obyektləri kimi istifadə edilsə də, onlar artıq məişət və iqtisadi funksiyasını demək olar ki, tamamilə itirmişdir. Eyni ilə, orta əsrlərə aid müdafiə qurğuları olan Şəki, Bakı və Şuşa şəhərində yaxşı mühafizə olunmuş qala divarları, Zaqatala şəhərində XIX əsrdə çar ordusu tərəfindən tikilmiş Zaqatala qalası öz bədii-estetik və mədəni irs dəyərlərləri tamamilə qorusa da, hərbi əhəmiyyətini təbii ki, tamamilə itirmişdir. Bununla belə, belə qalalar mədəni turizm obyektləri kimi çox böyük əhəmiyyətə sahibdir və turistlərin sözügedən destinasiyada ən çox ziyarət etdikləri məkanlardır. Eyni ruhda misalları biz qədim Alban xristian məbədlərinin istifadəsində də görə bilərik. Kiş kəndində yerləşən Kiş məbədi və bu tipli digər Qafqaz Albaniyası dövrünə aid abidələr öz mədəni və tarixi əhəmiyyətini tamamilə qoruyub saxlasa da, müasir dövrdə öz ilkin dini təyinatına görə deyil, ancaq muzey kimi istifadə edilir.

Bəzi abidələrin öz təyinatına görə istifadə edilməməsi dünya praktikasında çox rast gəlinən normal haldır. Çünki bu kimi hallarda, bu abidələr memarlıq uyğunlaşdırma layihələrinin icrasından, yəni yeni istifadə ediləcək təyinatına görə abidənin daxili və xarici hissəsi uyğunlaşdırıldıqdan sonra istifadəyə verilir. Bu halda, abidələrin tarixi, memarlıq və mədəni irs dəyərləri qorunur, həmçinin onların müasir kontekstdə modern istifadəsinə şərait yaradılır. Təəssüf ki, bir sıra hallarda Azərbaycanda yerləşən dövlət mühafizəsinə götürülmüş abidələrdə öz təyinatından kənar istifadə edilməzdən qabaq konservasiya və uyğunlaşdırılma planları işlənilmir. Məsələn, Ağdaş şəhərində yerləşən tarixi Qarabəy karvansarayında hazırda bir sıra ailələr məskunlaşmışdır və abidənin bu yeni realığa uyğunlaşdırılmaması onun fiziki vəziyyətinə və mədəni irs dəyərlərinə xələl yetirir.

Dövlət mühafizəsinə götürülmüş bir sıra mühəndislik tikililəri, qurğular öz ilkin təyinatına uyğun istifadə edilir. Bu mənada üç nümunə göstərmək olar.

- **Körpülər** : Azərbaycan ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş bir sıra körpülər hazırda bəzi bölgələrdə yerli əhali tərəfindən gündəlik həyatda yenə də aktiv şəkildə istifadə edilir. Düzdür, İlisu qəsəbəsində yerləşən Ulu Körpü və Lahıc qəsəbəsindəki Tağlı körpü kimi memarlıq abidələri sırf turistik əhəmiyyətini qorusa da, Şəki şəhərində Qurcana çayı üzərində yerləşən və dövlət mühafizəsinə götürülmüş bişmiş kərpicdən tikilmiş XVIII əsrə aid tağlı körpülər öz funksionallığını bu gün də qoruyub saxlamışdır. Eyni zamanda, Azərbaycanla İran dövlət sərhədi üzərində yerləşən dünya əhəmiyyətli abidə olan Xudafərin körpüləri, Azərbaycan ilə Gürcüstan sərhədində yerləşən Sınıq körpü abidəsi ipək yolu mədəni irs nümunələri kimi bu gün öz tarixi əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Azərbaycanda dövlət mühafizəsinə götürülmüş tarixi körpülər sırasında Naxçıvan MR-da yerləşən Qazançı kəndində, Ordubadın Aza kəndində yerləşən körpüləri, Tovuz rayonunun Vahidli kəndində Sultan körpüsü, Qubadlı rayonunun Laləzar tağlı körpüsü misal göstərə bilərik. Bu sonuncu körpülər gündəlik həyatda istifadə olunmasa da tarixi-mədəni dəyərini tamamilə qoruyub saxlamışdır.
- **Su şəbəkəsi və kürəbənd (kanalizasiya sistemi)** : orta əsrlərə aid kürəbənd sistemi (yeraltı daş döşənmiş kanallar ilə bir-birinə bağlı olan orta əsrlərə aid unikal kanalizasiya sistemi) bu gün də Basqal qəsəbəsində qismən⁹, Lahıc qəsəbəsində isə tamamilə öz ilkin funksional əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Kürəbənd sistemi orta əsr Azərbaycan şəhərsalma mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İçməli suyun mənbədən saxsı borular vasitəsi ilə çəkilərək orta əsr yaşayış məntəqəsində bölüşdürülməsi tarixinə çox yaxşı işıq tutan, Şəkinin tarixi hissəsi olan “Yuxarı Baş” qoruğu ərazisində yerləşən Taclıq su kəməri dövlət mühafizəsinə götürülmüş bir

⁹ Kürəbənd orta əsrlərdə mövcud olmuş mühəndislik qurğusu, ənənəvi yolla yaradılmış qədim kanalizasiya sisteminin adıdır. Basqalda qədim yaşayış evlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri məişət sularını xüsusi kanallar vasitəsilə evin içindən həyətə, oradan da kürəbənd sisteminə yönəldilmişdir. Yolun mərkəzində təx. 2 m dərinliyi, 1 m eni olan kürəbənd mərkəzi xəttinə bütün evlərdən gələn kanalizasiya xətləri birləşirdi. Kürəbənd sistemi Basqalın bəzi yerlərində hələ də aktiv şəkildə istifadə edilir. Kələğayı istehsalı çox geniş yayılmış Basqalda Kürəbənd sistemi imkan verirdi ki, ipək qaynadılması və emalı, həmçinin boyanması prosesində istifadə edilmiş böyük həcmdə tullantı sular küçələri çirkəndirmədən birbaşa kanalizasiyaya axıdılın.

abidədir və Azərbaycan mədəni irsinin, mühəndislik tarixinin ən bariz misallarından biridir.

- **Dəyirmanlar** : Azərbaycanda bir vaxtlar bütün dağətəyi bölgələrdə su dəyirmanları aktiv şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Hazırda ölkədə onlarla aktiv olmayan və ya yarıdağılmış vəziyyətdə olan su dəyirmanları olsa da, bəzi su dəyirmanları hələ də öz işlək vəziyyətində qalmağa davam edir. Məsələn, Şəki şəhərinin tarixi hissəsində yerləşən qədim su dəyirmanında hələ də düyü üyüdülür.

Tarixi yaddaşın və tarixi hekayələrin turizm məhsulu kimi təklifi

Turizm sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə yeni mədəni turizm məhsulları kimi müəyyən məkanların rəmzi və tarixi əhəmiyyətini çox uğurlu şəkildə məhsula çevirə biliblər. Cənubi Afrika Respublikasında, Keyptaun şəhərinə yaxın Robben adasındakı həbsxanada Nelson Mandelanın 20 il ərzində həbs edildiyi hücrə bu gün bir turistik destinasiyaya çevrilmişdir. Əslində Nelson Mandelanın həbsdə qaldığı hücrə digər həbsxana hücrələrindən fərqlənmir, sadəcə onun rəmzi əhəmiyyəti olduğuna görə aparteid siyasətini daha yaxından başa düşməyə kömək edir. Bu tipli mədəni turizm obyektlərində məkanın özü memarlıq və ya bədii-estetik xüsusiyyətlərinə görə turistlərə xüsusi bir məzmun təklif etmir, ancaq onun yerini isə məkan haqqında vacib tarixi məlumatlar və maraqlı izahedici mətnlər tutur. Avropada bəzi tarixi döyüşlərin baş verdiyi məkanlar artıq vacib mədəni turizm destinasiyalarına çevrilmişdir : məsələn, Şotlandiyada Kulloden döyüşü Şotlandların ingilislərə qarşı son dəfə apardığı mübarizənin xatirəsini (1746) yaşadan iri memorial bir turizm destinasiyasıdır. Eyni ilə, 1815-ci ildə Vaterleo döyüşünün baş verdiyi ərazi (Belçika) turistlərin ziyarət etdiyi və bələdçilərin fəaliyyət göstərdiyi bir destinasiyadır. Türkiyə hökuməti isə Birinci Dünya Müharibəsi zamanı, 1915-ci ildə baş vermiş Çanaqqala döyüşünün kollektiv yaddaşda yaratdığı dərin izləri nəzərə alaraq bu ərazidə irimiqyaslı turizm kompleksi yaratmış, xüsusən bu ərazidə vuruşmuş yüz minlərlə avstraliyalı və yeni zellandiyalı turistlərdə Çanaqqala döyüşünün baş verdiyi yerləri ziyarət etmək istəyi yaratmışdır. Adətən orta əsrlərdə baş vermiş döyüşlərin yeri turizm destinasiyası olduğu zaman onların yaxınlığında muzey tipli bir yeni bina tikilir və ərazinin ziyarət edilməsindən əvvəl məhz burada ziyarətçilərə əsas məlumat verilir. Bəzən isə bu

kimi vacib döyüşləri imitasiya edən və turistlərin diqqətini çəkən festivallar təşkil edilir. II Dünya Müharibəsində ABŞ və müttəfiq qoşunların Avropada qərb cəbhəsini açdığı yer, ilk dəfə Avropaya desant çıxardığı Fransadakı Normandiya sahillərini hər il xüsusən may-iyun aylarında on minlərlə ingilis və amerikan turist ziyarət edir. Onlar öz ata və babalarının xatirəsini burada yada salırlar. İlk dəfə desant ordunun çıxdığı sahilə çoxlu heykəl, büst və xatirə lövhələri yerləşir. Yaponiyanın 1941-ci ildə ABŞ-a ilk dəfə hücum etdiyi Pörl Harbor hadisəsinin baş verdiyi yeri ən az ildə 1,5 milyon amerikalı ziyarət edir və bu turizm fəaliyyəti Havay adalarına ən az 50 milyon dollar gəlir gətirir.

Avstriya ərazisində Karnuntum adlı Roma şəhərinin qalıqları üzərində yaradılmış Karnuntum arxeoloji parkında yerli hökumət tərəfindən qladiator döyüşlərini imitasiya edən festivallar təşkil edilir. Xüsusən, uşaq proqramı ilə zəngin olan bu festivala minlərlə ailə öz uşaqları ilə gəlirlər. bu mənada onu da vurğulamaq lazımdır ki, Avstriyada Osmanlı dövləti ilə uzun əsrlər ərzində aparılmış müharibənin yaddaşını yaşadan bir sıra yerlər, maddi-mədəniyyət nümunələri mədəni turizmdə geniş şəkildə istifadə edilir, osmanlılarla müharibələr haqqında məlumatlar turizm hekayələrinin yaradılmasında geniş istifadə edilir. 1683-cü ildə Vyananı mühasirəyə almış Osmanlı ordusundan əldə edilmiş hərbi qənimətlər (məsələn, Qara Mustafa paşanın çadırı) Vyana muzeylərində turistlərin diqqətini xüsusilə özünə cəlb edir. Qəhvənin bu mühasirədən sonra Avropada yayılması hekayəsi Vyanada bütün turizm bələdçi mətnlərində qeyd edilir. Qəhvə içilməsi mədəniyyəti, onun hazırlandığı qədim kafelər və oradakı ümumi ab-hava Vyanada çox şəhər tarixinin çox vacib bir hissəsidir və bu, YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrsinin Reprezentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Dini abidələrin mədəni turizm məhsulu kimi inkişaf etdirilməsi

Eyni zamanda onu da vurğulamaq lazımdır ki, bir sıra dövlət mühafizəsinə götürülmüş dini məqsədli tikilmiş tarix və mədəniyyət abidələr orta əsrlərdən bəri dəyişməz olaraq öz ilkin təyinatına görə istifadə edilir. Azərbaycanın ən qədim məscidi hesab edilən Şamaxı Cümə Məscidi (744-cü il), Monqol hakimiyyəti dövründə tikilmiş İçərişəhər Cümə məscidi bu mənada ən uyğun misallar ola bilər. Eyni zamanda onu da vurğulamaq lazımdır ki, Diri Baba türbəsi, Əshafi-Kəhf mağarası, Gəncə İmamzadəsi kimim yerlər hər il on minlərlə

azərbaycanlı zəvvarın ziyarət etdiyi və müqəddəs bildikləri məkanlardır. Bu kimi yerlər həm də mədəni turizmin növlərindən biri olan dini turizmin inkişafı üçün Azərbaycan ərazisində ən vacib mədəni irs resurslarıdır. Bu kimi türbə və ziyarətgahlar ətrafında mədəni turizm məhsulu yaradılması üçün yol infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, müvafiq turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi (bilet satışı, parking, sanitar qovşaqların tikintisi), qurban kəsilməsi dini ibadətin gigiyenik şəraitində yerinə yetirilməsi məqsədilə qurbangahların tikilməsi kimi tədbirlər görülməlidir. Bundan başqa, ərazini ziyarət edən turistlər üçün məlumatverici lövhələr və istiqamətləndirici işarələr quraşdırılmalı, yol və cığırılar səliqəyə salınmalı, əsas türbə və ya müqəddəs məkanların özləri isə bərpa olunmalıdır. Dini turizmin təşkili prosesində ən vacib məqamlardan biri turizm idarəetmə planının dəqiq şəkildə həyata keçirilməsidir. Türbə və ziyarətgahları görməyə gələn turistlərin motivasiyası ilə dini məqsədlər üçün ziyarətə gələnlərin motivasiyası, təbii ki, eyni olmaya bilər. Buna görə də, müqəddəs məkanlara giriş biletlərinin satışında fərqli tariflərin tətbiq edilməsi, bəzi saatlarda xarici turistlərə əraziyə giriş üçün müvəqqəti məhdudiyyətlərin qoyulması, müəyyən etik və ədəb normalarına riayət edilməsinin tələb edilməsi kimi tədbirlər görülməlidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə Beşbarmaq ziyarətgahının yerləşdiyi ərazinin mədəni irs dəyəri və turizm potensialı nəzərə alınaraq bura 2020-ci ildə “Beşbarmaq dağı” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu (DTMTQ) elan edilmişdir. “Beşbarmaq dağı” DTMTQ Qoruğunda təkcə Azərbaycan əhalisi tərəfindən müqəddəs hesab edilən Xıdır Zində piri deyil, həmçinin V-VI əsrə aid Beşbarmaq müdafiə səddi, orta əsrlərə aid Beşbarmaq qalası və onun bürcləri, qədim karvansaray yeri və arxeoloji qazıntı yeri olan Beşbarmaq yaşayış yeri yerləşir. Beşbarmaq ərazisi həmçinin köçəri quşların müşahidəsi üçün dünyada çox nadir hallarda rast gəlinən “Bottleneck” (darboğaz) ərazilərindən biridir. Belə ki, hər il milyonlarla köçəri quş bu ərazidən keçməklə cənuba doğru köç edir. Ona görə də Beşbarmaq ərazisində dünyada populyarlıq qazanan “Quş Müşahidəsi” (Birdwatching) turizmini inkişaf etdirmək mümkündür və istiqamətdə artıq Azərbaycanda bəzi fundamental təşəbbüslər həyata keçirilmişdir. Bundan başqa, Beşbarmaq ətrafında palçıq vulkanları, müqəddəs yerlərə səyahət, qayayadırmanma kimi sahələri ekoturizm və təbiət turizmini də inkişaf etdirmək mümkündür. Göründüyü kimi, dini ziyarətgah olan “Beşbarmaq dağı” əslində mədəni turizm məhsulu kimi inkişaf etdiriləcəyi təqdirdə təkcə

dini turizm destinasiyası yox, həm də təbiət və macəra turizmi həvəskarları üçün uğurlu bir destinasiya olacaq. Buna görə də, ərazidə turizm məhsulunun inkişaf etdirilməsi strategiyası həm mədəni irs sahəsində, həm də mədəni turizm sahəsində bütün vacib amilləri nəzərə almalıdır.

“Beşbarmaq dağı” misalında vurğulanan elementlərin praktikada uğurlu implementasiya olunduğu vəziyyəti biz Diribabə türbəsinin təmsalında görə bilərik. Diribabə türbəsi dövlət mühafizəsinə götürülmüş ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidəsidir. Diribabə türbəsi (inv. 297) Qobustan şəhərində, Bakı-Şamaxı magistral yolun 1.5 kilometrliyində yerləşir. Diribabə türbəsinin kitabəsindən məlum olur ki, o, 1402-ci ildə Şirvanşah hökmdarı I İbrahim (1382-1417) əmri ilə tikilib. Bu memarlıq abidəsi Azərbaycanda Şirvan memarlıq məktəbinin ən nadir nümunələrindən biridir. Bu türbə adı elmə naməlum olan sufi şeyxlərindən birinin şərəfinə tikilib. Bu türbə orta əsrlərdə Şirvan əhalisi tərəfindən çox müqəddəs bir məkan hesab edilib və bu gün də Azərbaycanda insanlar tərəfindən müqəddəs hesab edilən bir məkandır. Öz memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Diribabə türbəsi Qafqazda ən unikal abidələrdən biridir. Belə ki, tikilinin bir hissəsi qaya içərisində yerləşir. Bu abidə bir kompleks abidədir və mədəni landşaft əmələ gətirir : yerdən 7-8 metr hündürlükdə yerləşən iki mərtəbəli Diribabə türbəsi, süni şəkildə yaradılmış bir neçə mağara və kahalar, Diribabə türbəsi ilə üzbəüz yerləşmiş orta əsrlərə

aid qəbirstanlıq və orada 2022-ci ildə aşkar edilmiş qədim türbə qalıqları¹⁰. Diri Baba abidəsinin çox böyük turizm potensialı vardır və o, Şimal-qərb turizm koridordunda birinci vacib dayanacaqdır. Belə ki, Bakıdan çıxandan sonra birinci turizm nümayiş obyektidir. Buna görə də İsmayılı-Qəbələ-Şəki istiqamətində hərəkət edən turistlər mütləq buranı ziyarət edirlər. Bundan başqa, Diri Baba abidəsinin turizm potensialı inkişaf etdirildiyi təqdirdə yerli Qobustan şəhər əhalisinin rifahına müsbət təsir göstərəcək, icma əsaslı turizm dəyər zənciri formalaşdıracaq (iaşə xidməti, xırda suvenir satışı və s.), regionda turizm klastrının formalaşmasına və digər yaxınlıqdakı abidələrin (Nərimankənd mağaraları, tarixi Sündi kəndi) mədəni turizm potensialından istifadəyə kömək göstərəcək, Azərbaycanın digər anoloji dini abidələrinə maraq yaranacaq. Həqiqətən də, Qobustan rayonunda Diri Baba türbəindən sonra turistlərdə Şamaxı rayonunda Pirsaat baba piri, Kələxana türbələri, Avaxıl kəndində Ömər Sultan piri, Şamaxı şəhərində Yeddi Gümbəz türbələri, Göylər kəndində Pir Mərdəkan türbəsi, Qəbələ rayonunda Həzrə türbələri və s. kimi eyni məzmunlu abidələrə maraq yarana bilər. Bütün bu arqumentləri nəzərə alaraq, Diri Baba türbəsi ətrafında 2022-ci ildə əsaslı yenidənqurma işləri görülmüş və ərazidə ilkin turizm infrastrukturunun yaradılması istiqamətində əməli addımlar atılmışdır. Bu işləri şərtləndirən bir sıra səbəblər var idi. Diri Baba türbəsi hər il on minlərlə yerli və xarici turist tərəfindən ziyarət edilsə də, onun ərazisində müvafiq turizm infrastrukturunu (sanitar qovşaqlar, suvenir dükənləri, iaşə xidməti, kölgəliklər və s.) yox idi. Bundan başqa, ziyarətçilərin idarə edilməsi mexanizmi, inancılı şəxslər tərəfindən qurban kəsilməsi və ziyarət prosesinin təşkili üçün müvafiq infrastruktur yox idi. Buna görə də Diri Baba ərazisində ərazisində turizm xidmətlərinin idarə edilməsi məqsədi ilə buranın müasir turizm konsepsiyasının işlənməsi, əldə edilən turizm gəlirlərinin abidənin dayanıqlı şəkildə qorunmasına yönəldilməsi, onun ətrafında tarixi və təbii landşaftın səliqəyə salınması, qızmar yay və küləkli qış mövsümlərində turistlərin istifadə edə biləcəyi infrastrukturunun yaradılması, ərazinin tarixi və mədəni irs dəyəri haqqında yol işarələri və

¹⁰ Diri Baba türbəsi ilə üzbəüz tarixi qəbirstanlıq yerləşir. Bu qəbirstanlıqda yüzlərlə orta əsrlərə aid tarixi qəbrlərə rast gəlinir. Onlardan hər biri çox gözəl incəsənət abidəsidir. Bu tarixi qəbirstanlıqda əvvəlcə Diri Babanın yaxınları və davamçıları dəfn edilmişdir. Diri Baba türbəsi müqəddəs məkan hesab edildiyinə görə, sonradan Şirvan əhalisi ən əziz adamlarını məhz bu qəbirstanlıqda dəfn ediblər. Bu qəbirstanlıqda tarixi bir türbə yerləşir.

məlumat lövhələrinin qoyulmasına, şimal-qərb turizm dəhlizi ilə hərəkət edən turistlərin bu abidəyə yönləndirilməsi üçün təbliğat və təşviqat işlərinin həyata keçirilməsi lazım idi.

Naxçıvan MR ərazisində yerləşən Əshafi-Kəhf mağarası nəinki Azərbaycanda, bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrində məşhur olan bir dini ziyarətgahdır. Qurani-Kərimdə adı çəkildiyi hesab edilən mağaranın məhz “Əshafi-Kəhf” mağarası olduğuna inanılır. Bu mağara və onun yerləşdiyi ərazinin ziyarəti zamanı zəvvarlar bir sıra özünəməxsus ritualları yerinə yetirirlər. Əshafi-Kəhf həm də öz qeyri-aid təbiət gözəlliyinə görə (qeyri-adi aşınmış qırmızımtıl qayalar) eko-turistləri özünə cəlb edir.

Əshafi Kəhf abidəsi, Naxçıvan (Elçin Kərimov, 2021)

Azərbaycanda bu tipli inanc yerləri ilə yanaşı əsasən orta əsr sufi islam mədəniyyətinin yayılmasının maddi-mədəni izləri olan xanəgah və türbələr kompleksi də dini turizmin inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensiala malikdir. Bu mənada, “Pir Hüseyn xanəgahı” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Hacıqabul rayonunda, Qubalıbaloğlan kəndinin yaxınlığındakı Pirsaatçay su anbarının yanında yerləşən Xanəgah Azərbaycanda ən müqəddəs və ən qədim ziyarətgahlardan biridir. Burada XIII əsrin Karvansaray qalıqları, xanəgah kompleksi, Elxani hökmdarı Arqun ağanın, Şirvanşahların adları olan daş kitabələr və yüzlərlə digər maddi-mədəni irs nümunələri

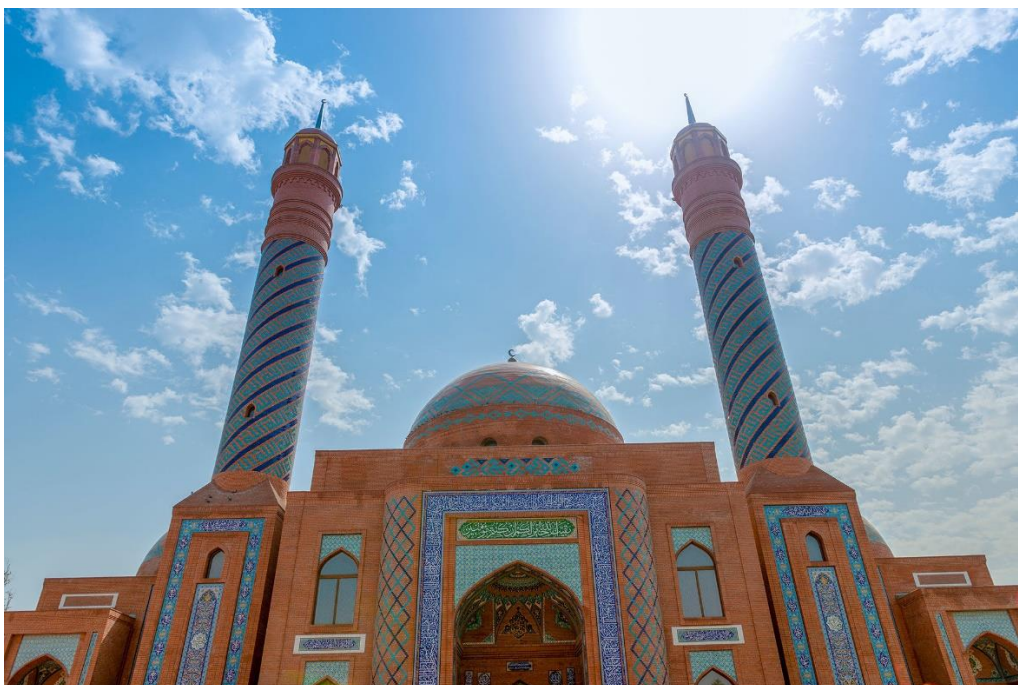
qorunur. Xanəgahın içərisində məscid binasına, onun ibadət zalından isə şeyxin şagirdinin, oradan da onun şeyxin özünün məzarının yerləşdiyi hücrə vardır. Vaxtı ilə ecazkar kaşılara sahib olmuş bu xanəgah çar Rusiyası dövründə talan edilmiş, onun daxili tərtibatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan kaşılar sökülərək başqa yerlərə, bir hissəsi isə Sankt Peterburqdakı Ermitaj muzeyinə aparılmışdır. “Pir Hüseyn xanəgahı” Azərbaycanda əsas turizm dəhlizlərindən kənarda yerləşsə də, buranı zəvvarlar və inancılı insanlar ilə yanaşı həm də onun memarlıq və mədəni irsi ilə maraqlanan minlərlə yerli və xarici turist ziyarət edir.

Azərbaycanda sufizm tarixinin ən vacib abidələrindən biri Şamaxı şəhərindən 6 km aralıda yerləşən Kələxana türbələridir. Təxminən 250x150 m sahədə yerləşən, Azərbaycan üçün səciyyəvi olan səkkizbucaqlı Kələxana türbələri kompleksi 9 türbədən ibarətdir. (onlardan birinin yalnız bünövrəsi günümüze qədər gəlib çatmışdır). Kələxana türbələrinin ərazisində 2022-ci ildə professor Qafar Cəbiyevin rəhbərliyi ilə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələri, türbələrin yanında itib-batmış bir sıra nəfis üslubda yonulmuş sanduqə tipli daş qəbirlər, iri ibadət kompleksi aşkar edilmişdir. Kələxana türbələrinin bəzilərinin ətrafında daşdan hasar və giriş portalı vardır. Onların üzərində bir sıra türkdilli tayfalara xas olan tamğalara və müxtəlif tayfalara məxsus işarələrin cızıldığını görmək mümkündür. Kələxana türbələri kimi Şamaxı şəhərində daha iki sufi inancının yadigarı olan türbələrə rast gəlmək mümkündür : Şirvan xan nəslinin nümayəndələrinin dəfn edildiyi Yeddi Gümbəz kompleksi və şair Nəsiminin qardaşına məxsus olduğu ehtimal edilən Şaxəndan türbəsi. Bu türbələrdən başqa Qəbələ rayonunda yerləşən Həzrə türbələr kompleksi Azərbaycanda sufi mədəniyyətinə xas olan ən vacib tarix və mədəniyyət abidələrindəndir.

Qəbələ rayonunda yerləşən Həzrə türbələri

Lakin təəssüf ki, bu gün sadaladığımız dörd sufi dövrü abidəsi çox vacib mədəni irs resurslarına sahib olsa da, heç biri hələ ki, mədəni turizm məhsuluna çevrilməyib. Naxçıvan MR-da yerləşən Gülüstan, Mömünə Xatun, Yusif ibn Küseyr türbələri, Nuh peyğəmbərin türbəsi, həmçinin Qusar rayonu Həzrə kəndində yerləşən Şah İsmayıl Xətəinin babası Şeyx Cüneydin türbəsi kimi bir sıra vacib dini abidələr Azərbaycanda dini turizmin böyük potensialını göstərən nümunələrdən sadəcə bir hissəsidir. Mədəni turizm sahəsində Azərbaycanda mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, dini təyinatlı abidələr artıq turizm destinasiyasına çevrilmiş məkanlarda və ya ona yaxın yerlərdə yerləşdiyi zaman onlarda mədəni turizm məhsulunu daha asan şəkildə inkişaf etdirmək olur. Məsələn, Sufiliyin bir qolu olan Xəlvətlik cərəyanının ən böyük nümayəndəsi olmuş Seyid Yəhya Bakuvi türbəsi Şirvanşahlar kompleksində yerləşir. Nəticədə, Azərbaycanın ən çox ziyarət edilən tarix və mədəniyyət abidələrindən biri olan İçərişəhər və Şirvanşahlar sarayını ziyarət edən turistlər həm də bu türbəni kəşf edə bilirlər. Eyni ilə, öz eksteryeri ilə Azərbaycanın ən gözəl tikililərindən biri olan İmamzadə dini kompleksi və məşhur Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin məqbərəsi Gəncə şəhərində yerləşir və bu yaxın coğrafi yerləşmə şəhərə gələn turistlərin bu yerləri asanlıqla ziyarət etməsinə imkan verir.

İmamzadə kompleksi, Gəncə

Dünyada bir sıra dini turizm destinasiyaları artıq sırf zəvvarlar deyil, sadəcə macəra və yeni mədəni təcrübə qazanmaq istəyən turistlər tərəfindən ziyarət olunan məkanlara çevrilib. Məsələn, qərb dünyasında ən məşhur katolik dini ziyarət marşrutu olan Santiaqo Kompostel (və ya müqəddəs Kompostel yolu) yolu orta əsrlərdən bəri hər il yüz minlərlə insanın həftələrlə yeridiyi bir dini ziyarət yoludur. XX əsrin əvvəllərindən yavaş-yavaş bu ənənənin itməsi müşahidə edilsə də, XX əsrin sonlarında bu yol daha çox turizmin inkişaf etməsi ilə yenidən turizm sənayesinin və mədəni irs sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların, Avropa Birliyinin maraq dairəsinə daxil olmuşdur. Belə ki, 1992-ci ildə cəmi 10 000 nəfərin getdiyi bu yol ilə 2013-cü ildə artıq 200 000-dən çox turist hərəkət edirdi. 2017-ci ildə Kompostel yolunu gedənlərin 92,5 %-i piyada, 7,3%-i isə velosiped ilə hərəkət etmişdi. Ziyarət yolunun son qurtaracağı İsanın həvarisi olan müqəddəs Yakovun qəbrinin olduğu güman edilən İspaniyanın şimalında yerləşir. Xristianlıqda Qüdsə və Romaya ziyarətdən sonra üçüncü müqəddəs dini ziyarət marşrutu hesab edilən Santiaqo Kompostel yolunun əhəmiyyətini göstərən faktlardan biri odur ki, sadəcə 100 000 əhalisi olan Santiaqo de Kompostel şəhəri hər il 3 milyon turist qəbul edir. Yol üzərində yüzlərlə xırda hostel, iaşə xidməti göstərən butik restoran və kafelər, pulsuz şəkildə ziyarətçilərə yemək və yataq yeri verən xeyriyyə təşkilatları vardır, yol boyu

yüzlərə xüsusi simvol, məlumat lövhələri, xəritələr və istiqamətləndirici işarələrə rast gəlmək mümkündür. Kompostel yolu ilə günlərlə, hətta həftələr ilə piyada hərəkət etmək artıq qərb dünyasında yalnız dini bir ritual deyil, “*ruhən təmizlənmə terapiyası*” kimi qəbul edilir. Yolun sonuna gəlib çıxdıqdan sonra turistlərə sertifikat verilir və bu sertifikatlar onlar tərəfindən suvenir kimi saxlanılır. Kompostel yolunun bir turizm məhsulu kimi inkişaf etdirilməsi diqqətlə öyrənilməlidir. Belə ki, katolik inancı ilə bağlı olan bir ritualın artıq “sağlamlıq”, “təbiət gəzintisi”, “mənəvi cəhətdən rahatlıq tapmaq” mövzuları altında yenidən rebrandinq edilməsi düzgün və düşünülmüş mədəni turizm strategiyası əsasında edilmişdir.

Həftələrlə Kompostel yolunda piyada gəzintisindən sonra son dayanacaq olan kilsəyə çatan turist bu anı yaşatmaq üçün şəkil çəkdirir (internet resursu)

Son dövrlərdə dini turizmin turistləri özünə cəlb etmək və yerli iqtisadiyyatı bunun sayəsində inkişaf etdirməyin potensialını gören bəzi dövlətlər rəsmi olaraq dini ziyarətgahların bir turizm destinasiyası kimi inkişaf etdirilməsinə başlayıblar. Məsələn, Özbəkistan hökuməti ölkə ərazisində olan bir sıra dini ziyarətgahları bərpa edərək ətrafında müasir turizm infrastrukturunu yaratmağa başlamışdır. Məşhur islam alimi Əl-Buxarinin qəbri və ətrafı, həmçinin Səmərqənd şəhərində Şahi-Zində türbə kompleksi kimi

bir sıra məşhur dini şəxslərin qəbirləri, türbələri bərpa edilmiş və mədəni turizm destinasiyasına çevirmək üçün əsaslı işlərə başlanılmışdır. Artıq ənənə halını almış, ayrı-ayrı təriqət və dinlərlə sıx bağlı olan dini festival və ziyarətgahların digər maraq qrupları tərəfindən də turist kimi ziyarət edilməsi və bununla da lokal bir mədəni irs resursunun mədəni turizm məhsuluna çevrilməsini bəzi dünya ölkələrində müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, dünyanın ən böyük ziyarəti və dini festivalı sayılan Hinduizmin müqəddəs Kumbh Mela bayramında, ümumilikdə, 200 milyona yaxın insan iştirak edir və Hindistan turizm şirkətləri bu və buna bənzər Hindu dini ritualları ilə zəngin festival və dini bayramların qərb dünyasında yaratdığı marağı nəzərə alaraq onları mədəni turizm destinasiyaları kimi təbliğ edirlər. Turizm sənayesi ilə sıx bağlı olan dini turizm destinasiyasına ən uğurlu misallardan biri kimi Konya şəhərində Mövlana Cəlaləddin Ruminin xatirəsinə təşkil olunan müridlərin dönərək rəqs etdiyi dini ritual rəqslərini göstərmək olar. Azərbaycan kontekstində isə dini-mənəvi məzmunlu festivallar arasında Gümükoba toplu dini ziyarəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Qax rayonunda yerli xristian gürcülər və müsəlman əhalinin birgə şəkildə toplanaraq müəyyən dini ritualları yerinə yetirdikləri bu festival əslində multikultural dəyərlərin qorunduğu bir unikal tədbir kimi gələcəkdə mədəni turizm məhsuluna çevrilə bilər.

Dini turizmə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, bu sahədə çoxlu suvenirilər və rəmzi əşyaların, vizual vasitələr, kiçik heykəlcik və müqəddəs şəxslərin büstlərinin satışı həyata keçirilir.

2.4 Mədəni turizm marşrutları və turizm hekayələri

Mədəni turizm marşrutu dedikdə, məzmunca bir-biri ilə oxşar xüsusiyyətləri olan mədəni irs obyektlərinin və qeyri-maddi mədəni irsə əsaslanan təcrübələrin müəyyən bir trayektoriya üzrə məntiqi ardıcılıqla turistlərin ziyarətinə təqdim edilməsi nəzərdə tutulur. Mədəni turizm marşrutunun həmişə bir mövzusu (tematika), bu mövzunun bir çəti kimi altında toplanmış oxşar məzmunlu turizm nümayiş obyektlərinin ziyarət qrafikası olur. Turizm marşrutu bir turizm məhsulu kimi tam şəkildə turizm sənaye nümayəndələrinə təqdim olunması üçün onun pasportu olur. Pasport əsasında turizm sənayesi nümayəndələri turizm marşrutu üzrə tur paket hazırlayırlar. Mədəni turizm marşrutu üzrə

qonaqlama, iaşə, nəqliyyat, yol üzərində sanitar qovşaqlar, parklanma və s. xidmətlərin hamısı nəzərə alınmalıdır. Azərbaycanda son illərdə bir sıra mədəni bir sıra mədəni turizm marşrutları hazırlanmışdır. Onlar arasında yəhudi irsi turizm marşrutu, şərab yolu turizm marşrutu, polyak irsi turizm marşrutu, ipək yolu turizm marşrutunu vurğulamaq olar. Bu mənada onu xatırlatmaq lazımdır ki, bəzən eyni məzmunlu turizm marşrutları eyni zamanda bir sıra ölkələrdə tətbiq edilir. Məsələn, Özbəkistan hökuməti son illərdə xarici ölkələrdəki turizm marketing siyasətini “Özbəkistan-İpək yolu destinasiyası” fikri üzərində qurur, Margiana-Daşkənd-Səmərqənd-Buxara-Xivə şəhərləri üzrə mədəni turizm marşrutunu İpək Yolu üzərində səyahət marşrutu kimi təbliğ edir. Hökumətin təşviq etməsi ilə, bu mədəni marşrut üzrə yerləşən şəhərlərdə xalq sənətkarlıq emalatxanaları əsas turistik küçələrə köçürülür, interaktiv turizm təcrübəsinin formalaşması üçün bu emalatxanalarda açıq master-klaslar keçirilir. Artan turist sayına görə əlavə qonaqlama vasitələrinə ehtiyac yaranmışdır. Özbək hökuməti əsasən qədim mülklərin bərpası və turistlər üçün mehmanxana yeri kimi açılması ilə yerləşdirmə vasitələrinin sayının artmasına nail olmuşdur. Təkcə Özbəkistan deyil, Çin, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Azərbaycan və İran da İpək yolu mövzusunda mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi məqsədilə istifadə edir. İpək yolu ticarəti turizm məhsulundan hazırda İtaliyanın Venesiya və digər şəhərlərində, İspaniyanın Valensiya, Fransanın Lion şəhərində geniş şəkildə geniş şəkildə istifadə edilir.

Azərbaycanda Böyük İpək Yolunun mədəni turizm potensialı böyük olsa da, onun mədəni irs resurslarına əsaslanan kifayət qədər ciddi mədəni turizm məhsulu hazırlanmayıb. İpək yolu üzərində təkcə xammaddə və satış üçün nəzərdə tutulmuş məhsullar deyil, həm də dəyər və adət-ənənələr, sənətkarlıq, musiqi və mətbəx nümunələri karvanlar ilə, ticarət yolları vasitəsi ilə müxtəlif ölkələrə və regionlara yayılıb. Nəticədə, İpək yolunun üzərində yerləşən bir bölgənin mədəni irsi həmin yol üzərində yerləşən digər ölkələrin mədəni irsinin təsirinə məruz qalır, müxtəlif ölkələrin mədəni irsləri bir-birini zənginləşdirirdi. Buna görə də, tarixi İpək yolu üzərində yerləşən Azərbaycan kimi ölkələrin mədəni irsində elə çoxsaylı elementlər vardır ki, onların digər İpək yolu üzərindəki ölkələrdəki mədəni irs elementləri ilə oxşar tərəfləri vardır. Azərbaycan turizm məhsulu kimi İpək Yolu layihəsini inkişaf etdirərkən məhz belə mədəni elementləri irəli çəkilməli, İpək yolu üzərində yerləşən digər ölkələrin mədəni irs elementləri ilə oxşar və

ya eyni tərəflər vurğulanmalıdır. Azərbaycan mədəniyyətinin digər dünya mədəniyyətlərinə təsiri və digər ölkələrin mədəni irsinin, mətbəx və ədəbiyyatının Azərbaycan mədəniyyətinə tarixən göstərdiyi təsiri göstərməklə Azərbaycan xalqının Antik dövrdən bəri dünya ilə necə sıx şəkildə bağlı olduğu, nəticədə multikulturalizm və tolerantlığın ölkəmizdə çox qədim tarixə malik olduğu önə çəkilə bilər. İtaliyadan tutmuş Koreya yarımadasına qədər Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən müxtəlif ölkələrdən Azərbaycana gələn turistlər ölkəmizdə həm Şərq, həm də Qərb mədəni irs elementlərinin təsirini hiss edəcək, öz doğma ölkələri ilə Azərbaycan arasındakı oxşar mədəni irs elementlərini görə bilər. Nəticədə, onlar ilə bu yeni destinasiya arasında doğmalığ hissi yarana, həm də bu tanışlıq və yaxınlıq hissi nəticəsində turist məmnuniyyəti arta bilər.

Azərbaycanın min illiklər ərzində şərq ilə qərb arasında körpü rolunu oynadığı, mədəniyyətlərin qovuşduğu və bir-birini zənginləşdirdiyi yer olması fikrinə üstünlük verilir. Böyük İpək Yolunda bu turizm ideyasının tətbiqi humanizm, xalqlar və millətlər arasındakı əməkdaşlıq, universal ümumbəşəri dəyərlər, sivilizasiyalar və mədəniyyətlərin bir-birinə sıx şəkildə bağlı olub bir-birini inkişaf etdirməsi fikrini önə çıxardacaq. Azərbaycanın həm maddi, həm də qeyri-maddi mədəni irsinin çoxsaylı elementləri Böyük İpək Yolu tarixinin yadigarıdır.

- **Maddi-mədəni irs** : ölkəmizdə olan çoxsaylı karvansaraylar, körpülər, ovdanlar, ticarət yolları üzərindəki türbələr və xanəqahlar və digər memarlıq abidələri
- **Qeyri-maddi mədəni irs** : ipəkçiliyin müxtəlif tətbiq sahələri (kəlağayı, xalçaçılıq və s.), həmçinin misgərlik və dəmirçilik kimi müxtəlif ixrac yönümlü sənətkarlıq sahələri, miniatür sənəti və s.

« İpək Yolu Azərbaycan » bu yeni turizm konsepsiyasına əsasən həm maddi-mədəni irsimiz, həm də qeyri-maddi mədəni irsimizə aid olan elementlər ilə İpək yolu üzərində yerləşən digər ölkələrin mədəni irsinin oxşar tərəflərinə vurğu ediləcək. Bunun üçün aşağıdakı metoddan istifadə edilə bilər :

1. Böyük İpək Yolu nəzəri baza kimi götürülə, əslində isə Azərbaycanda qədim dövrlərdən bu günə kimi digər dünya xalqları və regionları ilə qarşılıqlı əlaqə sayəsində əldə edilmiş mədəni nailiyyətlər (maddi və qeyri-maddi) önə çıxarıla bilər. Böyük İpək Yolu fikri altında Azərbaycan ərazisinin Şimal-Cənub-Qərb-Şərq istiqamətində dünya

ölkələri və mədəniyyətləri ilə əlaqəsi, onların mədəni irsinə Azərbaycan mədəniyyətinin təsiri əsas fokus nöqtəsi olacaqdır. Bu mənada Böyük İpək yolunun özünün nəzəri tarixi yox, ümumiyyətlə Azərbaycanın digər dövlət və regionlar ilə saxladığı ticarət münasibətləri diqqət mərkəzinə gətiriləcək.

2. Dekorativ memarlıq elementlərindən tutmuş bir sıra ənənəvi idman növləri və musiqi alətlərinə qədər, Azərbaycanın mədəni irsi ilə dünyanın müxtəlif ölkələrinin mədəni irsi arasında tarixən mövcud olmuş qarşılıqlı təsir mövzusunı önə çıxarmaq üçün tarixi sənədlər, fotolar və arxiv materialları tədqiq ediləcək, gələcəkdə müxtəlif turizm broşurlarının hazırlanması zamanı bu tədqiqat işinin məzmunu əsas götürüləcək.
3. Digər regionlardan idxal edilmiş və Azərbaycan ərazisində tapılmış, hal-hazırda Azərbaycan muzeylərində və mədəniyyət müəssisələrinin elmi fondlarında olan maddi-mədəniyyət nümunələrinin kataloqu tutula, onlardan həm təbliğat-təşviqat işlərində, həm də suvenir sənayesi də daxil olmaqla vizual-simvolik vəsait kimi konsepsiyanın əsaslandırılması üçün istifadə edilə bilər.
4. “İpək Yolu Azərbaycan” konsepsiyasına uyğun olaraq Azərbaycan ərazisində olan maddi-mədəni və qeyri-maddi mədəni irs resurslarının interaktiv xəritəsi hazırlana, mədəni turizm marşrutunun dəqiq pasportu turizm sənaye nümayəndələrinə təqdim edilə bilər.
5. “İpək yolu Azərbaycan” konsepsiyasına uyğun olaraq Azərbaycan ərazisində İpək yolunun mədəni irsinin daha yaxşı şəkildə qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün hətta dövlət proqramı qəbul edilə bilər.

Turizm hekayəsi sadəcə turistlərə ərazi ilə bağlı danışılan və ya ötürülən mədəni irs məzmunu demək deyil. Turizm hekayəsi dedikdə mədəni irs ərazisinin özünün maddi-mədəni tarixi ilə bağlı olan, tarixi həqiqət payı danışılmaz olan, nisbətən məşhur şəxsiyyətlər, hadisələr, kəşflər, döyüşlər ilə əlaqədar tarixi faktların anlaşıqlı turizm mətninə çevrilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, Yunanıstanın Kos adasında vaxtı ilə Hippokratın yaşadığı və bir ağacın altında duraraq tələbələrə dərs dediyi haqqında tarixi məlumatlar vardır. Bu tarixi fakta uyğun olaraq Yunanıstan turizm qurumları Kos adasında çox maraqlı və uğurlu bir turizm hekayəsi yaradıblar. Dünyanın müxtəlif ölkələrindəki tibb universitetləri məhz bu ağacdən tinglər götürürlər və öz kampusları ərazisində tibb elminin banisi Hippokratın şərəfinə əkdirirlər. Baxmayaraq ki, müasir elmi laboratoriyalar bu

ağacın 2500 deyil, ancaq 500 yaşı olduğunu və əslində Osmanlı hakimiyyəti dövründə əkildiyini sübut ediblər, bununla belə turizm hekayəsi güclü olan bu məkana hər il on minlərlə turist üz tuturlar.

Buna baxmayaraq, turizm hekayəsi heç də hər zaman tarixi gerçəkliyi əks etdirmir. Şekspirin məşhur “Romeo və Cülyetta” əsərindəki ədəbi fiksiyadan ilhamlanaraq İtaliyanın Verona şəhərində “Cülyetta evi” muzeyi yaradılmış və o, turizm destinasiyasına çevrilmişdir. Cülyettanın Romeoya olan sevgisini etiraf etdiyi evyan (təbii ki, bu bədii əsərdə rast gəlinən bir süjetdir) İtaliyada xarici turistlərin ən çox şəkil çəkdirdiyi yərə çevrilmişdir. Turizm hekayəsinin yaradılması və istifadə edilməsi zamanı üç müxtəlif amilə diqqət yetirmək lazımdır :

1. Turizm hekayəsi səyahətçilər ilə turizm təcrübəsini bir-birinə yaxınlaşdırmağa nail olmalıdır. Turizm hekayəsindən istifadə edilərkən mütləq bunun turistlər üçün əlçatan olması, onu şəxsən təcrübə edə bilmələri vacibdir. Məhz turizm hekayəsini təcrübə etmək, hiss etmək onlarda məzmunu dərk etməyə və destinasiyanı sevməyə kömək edə bilər.
2. Turizm hekayəsi strateji planlaşdırma ilə həmahəng olmalı və turizm bazarındakı hədəf kütləni əvvəlcədən müəyyən etməlidir. Mədəni turizmin inkişaf etdiriləcəyi ərazidəki mədəni irs resursları, mədəni məzmun və əsas turizm təcrübələrini nəzərə alaraq hazırlanmalıdır ki, onlardan öz mahiyyətinə görə uzaq olmasın, ümumi turizm konsepsiyası ilə harmoniya içərisində olsun.
3. Turizm hekayəsi mütləq dayanıqlı inkişaf amilini nəzərə almalıdır, belə ki, təbiət resurslarına zərər vuran, yerli əhəlinin maraq və mənafeyini nəzərə alan, sosial-iqtisadi inkişafa destruktiv dəsir göstərən turizm hekayələri təbliğ olunmamalıdır. Məsələn, bəzən hər hansı bir abidədən, ağacdən götürülmüş parçanın həyatda insana uğur gətirəcəyi ilə bağlı inancın yayılması mədəni irs resursuna uzunmüddətli perspektivdə turistlərin ziyan vurması ilə nəticələne bilər. İtaliya hökuməti Sardinia adasına gələn turistlərin xatirə olaraq özləri ilə bir qutu Sardinia qumu aparması və nəticədə on minlərlə ton qumun ölkədən kənara daşınmasını görüb rəsmi şəkildə artıq turistlərə adanı tərk edərkən özləri ilə qum aparmağı qadağan etmişdir. Bu mənada digər ən uyğun misal Parisin turistlər tərəfindən ən çox ziyarət edilən məkanlarından biri olan, dünyanın məşhur yazıçı, şair və bəstəkar və s. basdırıldığı Pere-Laşez

qəbiristanlığında bəzi abidələri inanclar ilə bağlı vurulan ziyandır. Bu qəbiristanlığı hər il 3,5 milyondan artıq xarici turist ziyarət edir və hətta yerli sakinlər burada piknik təşkil edirlər. Burada bəzi qəbir daşları ilə bağlı inanclar vardır ki, turistlər orada bəzi rituallar edir və nəticədə monumental abidələrə zərər vururlar. Məsələn, məşhur irland yazıçısı Oskar Vayldın qəbri üzərində ucaldılmış Sfinks heykəlini öpmək və üzərində yazılar yazılmasına görə Paris bələdiyyəsi onun ətrafına şüşə hasar hörmüşdür. Bəzi məşhur qəbir daşlarına toxunmaq, üzərində oturmaq və öpmək kimi adətlər vardır ki, bunların bəziləri onların dayanıqlı şəkildə qorunmasına mane olur.

Təbii ki, artıq dünyada məşhur olan bəzi yerlər vardır ki, turistlər bura haqqında çox məlumatlı olurlar və istənilən halda buranı ziyarət etmək istəyirlər. Belə olan halda, müvafiq turizm qurumları turistlərin hərəkətini tənzimləmək, onların inandıqları turizm hekayələrini daha dərinlən təcrübə etmək üçün addımlar atırlar. Sarayevo şəhərində I Dünya Müharibəsinin başlanmasının qığılıcı olmuş şahzadə Franz Ferdinandın 1914-cü ildə qətlə yetirildiyi yerdə xatirə lövhəsi qoyulmuş, hər il minlərlə turist tərəfindən ziyarət etdiyi yeni muzey inşa edilmişdir. Bosniya və Hersoqovina hökuməti bu yerdə xüsusi məlumat lövhəsi qoyaraq turistləri həmin əraziyə yönəltmək üçün küçə boyu istiqamətləndirici işarələr və məlumatverici lövhələr yerləşdirmişdir. Avstriya şahzadəsinin qatili Qavrilo Prinsipin şəxsi əşyaları, atəş açdığı original silah və sui-qəsd hadisəsinə dair digər detallar muzeydə nümayiş edilir. Eyni ilə, ABŞ prezidenti Kennedinin öldürüldüyü yeri hər il yüz minlərlə amerikalı ziyarət edir. Hətta keçmiş ABŞ prezidentinin mindiyi avtomobilin eynisi ilə həmin qətl yerindən keçməyi ərazidə fəaliyyət göstərən onlarla bələdçi xidməti vardır. Misal kimi göstərilmiş hər iki mədəni turizm obyektı əslində elmi ədəbiyyatda “Dark Turizm” (“dark tourism” -Zülmət və ya qaranlıq turizmi) adlı bir kateqoriyaya aid edilə bilər. Dark Turizm dedikdə faciəvi hadisələrin, qətliaamların, soyqırımların və kütləvi insan tələfatı ilə nəticələnən müharibələrin, terror hadisələrinin və təbii fəlakətlərin baş verdikləri yerlərin mədəni turizm destinasiyalarına çevrilməsi başa düşülür. Nazi Almaniyasında kütləvi şəkildə yəhudi əsilli insanların soyqırımı məruz qoyduqları “Konsentrasiya Kampları” orijinal formasına uyğun olaraq qorunub saxlanmışdır. Hər il yüz minlərlə turistin ziyarət etdiyi bu kamplar bəşəriyyətin ən böyük soyqırımlarından biri olan “Holokost”un tarixini gənc nəsillərə ötürmək üçün Avropada ən vacib “dark turizm” destinasiyaları hesab edilir. Turizm bazarında müşahidə etdiyimiz

müasir tendensiya onu göstərər ki, həm milli səviyyədə, həm də lokal hakimiyyət orqanları hətta  n faciəvi hadis l r n baş verdiyi yerl r n belə turizm destinasiyasına çevrilməsinə tərəddüd etmirlər. Nyu York şəhərində 11 sentyabr hadis l r nin baş verdiyi “ kiz Q ll l r”in ərazisi artıq çox vacib bir turizm destinasiyasına çevrilmişdir. Ukrayna turizm  irk tl r nin Çernobil n v  f lak tinin baş verdiyi ərazilərə turist turları təşkil etməsi, Kamboca hökumətinin “Kxmer soyqırımı”nın baş verdiyi yerlərdə insan k ll l r nd n turizm baxış obyektləri yaratması kimi dünyada onlarla “dark turizm” misalına rast gəlmək mümkündür.

Kambocada turistlər “Kxmer Soyqırımı” anım abidəsinin şəklini çəkirlər

Bəzi dövlətlər isə öz tarixlərində ba  vermiş haqsızların unudulmaması üçün “dark turizm”dən bir təbliğat vasitəsi kimi istifadə edirlər. 1945-ci ildə atom bombasının hücumuna məruz qalmış Xiro imo   h r nin bəzi xarabalıqları oldu  kimi saxlanmışdır v  Yaponiya hökuməti tərəfindən turizm nümayiş obyektinə çevrilmişdir. Vyetnamda Xo imin   h r nd  yerləşən “Müharibə qalıqları muzeyi”  z qrafikasına v  məzmununa görə dünyanın ən sərt muzeyl r nd n biri hesab edilir. Vyetnam hökuməti hər il ən azı 500 000 turistin ziyarət etdiyi bu muzeydə ABŞ-ın v  Fransanın Vyetnamda apardığı müharibənin n tic l r ni, istifadə edilmiş kimyəvi və digər qadağan edilmiş silahların insanlar üzərindəki təsirini a ıq şəkildə, heç bir senzura olmadan nümayiş etdirir.

Həmçinin, muzeydə ABŞ ordusundan qənimət kimi ələ keçirilmiş tanklar, toplar və silah-sursatlar, hərbi təyyarələr, Fransızlar tərəfindən Vyetnamlıları edam etmək üçün istifadə etdikləri edam aləti olan gilyotin, qətlə yetirilmiş uşaq şəkilləri və s. nümayiş edilir. “Dark turizm”in güclü və emosional turizm hekayələri qeyri-adi turizm təcrübəsi yaşamaq istəyən və ənənəvi turizm destinasiyalarından uzaqlaşmaq istəyən turistləri özünə cəlb edir. Xüsusən, sərt totalitar və avtoritar rejimlərdə yaşamış bəzi ölkələrin qaranlıq tarixi dövrlərindən miras qalmış infrastruktur layihələri bu gün turizm destinasiyalarına çevrilir. Albaniyada totalitar Ənvər Xoca rejimi soyuq müharibə illərində ölkədə nüvə bombasından qorunmaq üçün tikdirdiyi minlərlə bunker tipli sığınacaqlar bu gün mədəni turizm destinasiyalardır. Stalin rejiminin repressiya maşını üçün ən iyrənc alətlərdən biri olan “Qulaqlar” və ya məcburi əməyin tətbiq edildiyi konsentrasiya kampları (Perm-36 Qulaq kimi) bu gün Rusiya yerli turizm qurumları tərəfindən mədəni turizm məhsulu kimi inkişaf etdirilmişdir. Rumıniyanın qaniçən diktatoru və xalq tərəfindən edam edilmiş Çəşevskinin güllələndiyi yer bu gün Rumın turizm qurumları tərəfindən turist ziyarətinə açılmışdır. Qaranlıq turizminin ən uğurlu turizm məhsulu kimi inkişaf etdirildiyi yer isə məşhur Paris katakombalarıdır. Burada milyonlarla insanın qalıqları nümayiş edilir və Parisdə hər il yüz minlərlə xarici turist onlarla metr şəhərdə yerin altında yerləşən, kütləvi şəkildə köçürülmüş insan skeletlərinə baxmaq üçün buranı ziyarət edir.

Paris katakombalarını hər gün minlərlə turist ziyarət edir

Güclü turizm hekayələri olan bəzi abidələr, əşyalar, məşhur hadisələrin baş verdiyi yerlər şəhər mərkəzlərində, ən turistik yerlərdə yerləşdikdə onlar sərgilənə və turistlərin diqqətinə çatdırılır. Vyana şəhərinin mərkəzində Stefenplatz meydanında bir binanın küncündə “mismar ağac” adlı bir quru ağac şəffaf plastik örtük ilə əhatələnərək küçədən keçən turistlərə nümayiş etdirilir. Vyana sakinləri dualarının qəbul olması və işlərində uğur qazanmaq üçün yüz illər ərzində bu ağaca mismar vurmuşlar və bu gün ağac olduğu yerində qorunaraq bir turizm nümayiş obyektinə çevrilmişdir.

Dallas şəhərində Kennedinin qətlə yetirildiyi dəqiq yer yolda turistlər üçün işarə ilə qeyd edilmişdir

Bəzən isə məşhur musiqi və filmlərin çəkildiyi yerlər heç bir xüsusi memarlıq və tarixi əhəmiyyət daşımasalar belə mədəni turizm destinasiyasına çevrilə bilər. Məsələn, Beatles qrupunun məşhur Abbey Road albomunun üz səhifə şəklinin çəkildiyi London şəhərinin adi bir küçəsinin piyada keçid zolağı milyonlarla insan tərəfindən ziyarət edilib və burada hər il yüz minlərlə insan şəkil çəkdirir. Eyni ssenari daha kiçik miqyasda İcərişəhərdə, məşhur sovet filmi “Brilyant əl” filminin çəkildiyi yerdə baş verir və bu küçədə eyni səhnənin çəkildiyi məkan hər il yüzlərlə turist tərəfindən ziyarət edilir. Dünyada oxşar misalların sayı onlardır. Harry Potter filminin məşhur səhnələrinin çəkildiyi Şotlandiyada

və Londondakı yerlər bu gün yüz minlərlə turistin ziyarət etdiyi destinasiyalardır. Eləcə də, son illərin ən məşhur seriallarından biri olan “Taxt oyunları”nın bir sezonu Xorvatiyanın Dubrovnik şəhərində çəkilmişdir və məhz bundan sonra bu tarixi, Adriatik dənizinin sahilində yerləşən sahil şəhəri anidən yüz minlərlə turistin maraq göstərdiyi və gəzmək istədiyi məkana çevrilmişdir. Kütləvi miqdarda və qısa müddətdə böyük sayda turist ordusunun Dubrovnikə gəlməsi şəhərdə qonaqlama, iaşə xidmətləri, nəqliyyat sahəsində ciddi problemlər yaratmışdır və buna görə də bu vəziyyəti hətta “Taxt Oyunları lənəti” də adlandırırlar. Bu mövzuda ən məşhur misallardan biri 1989-cu ildə İndiana Jonsun “Axırncı Səlib yürüşü” filminin çəkildiyi tarixi Petra şəhərinin arxeoloji qalıqlarını göstərmək olar. Bu film sahəsində qısa müddətdə on minlərlə insan bu tarixi şəhəri görmək üçün İordaniyaya gəlməyə qərar vermişdi.

Turistlər Beatles qrupunun musiqi albomunun üzərindəki şəkildə əks olunan küçədə şəkil çəkdirirlər

Turizm hekayəsinin qısa müddətdə hədəf bazarlara yayılması və effektiv olması üçün düzgün marketing strategiyası qurulmalıdır. Bəzən, müasir texnologiyaların təsiri ilə qısa müddətdə bir destinasiya bir turizm bazarının diqqətini çəkə bilər. Buna misal olaraq, Hindistanın xarici işlər nazirinin Atəşgah məbədinə ziyarət edib buradan öz Twitter hesabından Hindistanlılara bu yerin hind mədəni irsi ilə bağlı olmasını bildirməsini göstərmək olar. Bu hadisədən qısa müddət sonra, Atəşgah qoruğunun işçiləri tərəfindən bizə verilən məlumata əsasən, Hindistandan Atəşgah məbədinə gələn turistlərin sayında

artım müşahidə edilmişdir. Ümumiyyətlə, Atəşgah məbədi həmçinin dünyanın ən böyük beşinci təktanrılı dini hesab edilən Sixizm üçün də müqəddəs bilinən bir məkandır. Ümumiyyətlə, həm “Atəşgah”, həm də “Yanardağ” qoruqları ərazisində Azərbaycanın zərdüştlük və atəşpərəstlik tarixinə aid çoxsaylı tutarlı faktlar, turizm hekayələri mövcuddur. Məsələn, İkinci Dünya Müharibəsi dövründə Bakıda neft mədənlərinin bombalanmaması üçün “Yanardağ” alovları söndürülməyə çalışılmışdır, belə ki, nasist Almaniya'sının təyyarələri bundan gecə vaxtı oriyenter kimi istifadə edirdilər. Təbii ki, bu hekayənin tarixi həqiqət payı azdır, lakin turizm bələdçiləri bu kimi mətnlərdən istifadə edirlər.

Bir sıra Avropa ölkələrində artıq həddən artıq çox turistin ziyarət etdiyi şəhərlərdə alternativ turizm hekayələri, alternativ turizm təcrübələri yaratmağa, əsas turist axınını ənənəvi destinasiyadan uzaqlaşdırmağa yönəldilmiş tədbirlər görülür. Məsələn, Venesiya şəhərini hər il milyonlarla turist ziyarət edir və buna görə də son 50 ildə şəhər əhalisi artan qiymətdən və sıxlıqdan bezərək şəhərdən kənara köçmüş, bir hissəsi isə şəhər mərkəzindəki əmlaklarını baha qiymətə sataraq İtaliyanın digər yerlərində ev alaraq Venesiyanı tərk etmişdir. Nəticədə, bu şəhərin əhalisi, demək olar ki, yarıdan çox azalmışdır.

Venesiya (solda) və Barselona şəhərlərində turist sıxlığı yerli hakimiyyət orqanları üçün ciddi bir problemə çevrilmişdir

Eyni ilə, hər il 8 milyon turistin ziyarət etdiyi Barselona şəhərinin əhalisi tez-tez hətta turistlər əleyhinə mitinqlər təşkil edirlər və bəzi məhəllələrdə evlərin turistlərə kirayəyə verilməsinin əleyhinə mübarizə aparırlar. Artıq şəhərdə turizmi təbliğ etməkdən daha çox

turizmin yerli əhalinin gündəlik həyatı üzərində mənfi təsirləri aradan qaldırmaq prioritet elan edilib. Praqa şəhərini illik 6 milyona qədər turist ziyarət edir və şəhər bələdiyyəsi turizmin yaratdığı zibillik, gecə əyləncələrinin yerli sakinlərin gündəlik həyatına mənfi təsiri barədə son illərdə ciddi tədbirlər görməyə, narkotiklərə qarşı mübarizə tədbirlərini gücləndirməyə başlamışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, turizm Praqa şəhərində on minlərlə insanın əsas iş yeridir və şəhərin iqtisadiyyatı bu milyonlarla turist ziyarəti üzərində qurulmuşdur.

Bəzi tarix və mədəniyyət abidələri vardır ki, onların mədəni irs dəyərləri ümumbəşəri yerləşdikləri ölkədən asılı olmayaraq taleləri bütün planet əhalisi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, İŞİD terror təşkilatının qədim Suriyada Palmira şəhərinin tarix və mədəniyyət abidələrini, İraqda Assuriya dövrünə aid heykəlləri qəsdən dağıdaraq bunu barəsində video süjet hazırlaması bütün dünya əhalisinin hiddətinə səbəb olmuşdu. Eyni ilə, 20001-ci ilin martında Taliban əsgərləri tərəfindən islam adətlərinə zidd hesab etdikləri, Bamyana dərəsində 6-cı əsrdə qayada yonulmuş nəhəng Budda heykəllərinin dinamitlə partladılması bəşəriyyətin mədəni irsinə vurulan və bütün dünyada mədəni irs mütəxəssislərinin hiddətinə səbəb olan bir vandalizm aktı idi. Bu misli görülməmiş qəsdən dağıdıcı hərəkətə cavab olaraq dünyanın bir sıra ölkələrindəki (Hindistan, Şri Lanka, Çin, Polşa) muzeylər mədəni irsə hörmət əlaməti olaraq Taliban tərəfindən partladılmış Bamyana heykəllərinin replikatlarını yaratmağa başlamışlar. Bəzi hallarda, YUNESKO Ümumdünya İrs Siyahısında daxil olan və ya dünya miqyasında məşhur olub tanınan abidələrdə təbii və ya antropogen təsir ilə dağılma və ya zədələnmə baş verir və bu zaman təkcə mədəni irs üzrə mütəxəssislər deyil, bütün planet əhalisində bu kimi hallarda dərin reaksiya yaranır. Məsələn, Parisdə yerləşən Notre Dame de Paris kilsəsi həm Viktor Hüqonun məşhur əsərinə, həm də buranın çox məşhur mədəni turizm destinasiyası olmasına görə Avropada ən çox ziyarət edilən abidələrdən biri hesab edilir. Çardağı meşə materialından yığılan bu kilsədə 2019-cu ildə baş vermiş yanğın dünya ictimaiyyətində o qədər dərin təəssüf hissi yaratmışdı ki, sonra başlatılmış xeyriyyə marafonunda təxminən 1,4 milyard manat (843 milyon avro) vəsait toplanmışdı.

Mədəni turizm destinasiyalarına çevrilmiş unikal tarix və mədəniyyət abidələrinin turizm sənayesində cəlbediciliyini başa düşən bəzi dövlətlər turizm marketing siyasətlərində

vizual olaraq aktiv şəkildə istifadə edirlər. Türkiyənin əsas turist qapısı olan İstanbul hava limanında Nemrud dağında olan və bütün dünyada məşhurlaşmış Nemrud heykəllərinin, Gaziantep şəhərində yerləşən dünyanın ən böyük mozaika muzeyi olan Zevqma Mozaik Muzeyinin reklamlarını görmək mümkündür. Hətta, Nemrud heykəlləri (Adıyaman vilayətində yerləşir) və Zevqma Mozaikləri Türkiyənin xarici ölkələrdə apardığı turizm marketinq kampaniyalarındakı ölkə “postkardı” rolunu oynamağa başlayır. Turistlərin hava limanından etibarən belə mədəni irs obyektlərini kəşf etməyə başlamaları çox vacibdir və ölkənin mədəni turizm destinasiyası olması haqqında müsbət imic yaratmasına kömək göstərir. Bu mənada xatırlatmaq lazımdır ki, 1960-cı illərdə qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılar nəticəsində Zevqma şəhərinin xarabalıqlarından tapılaraq ABŞ-a aparılmış məşhur “Qaraçı qız” mozaikasının parçaları 2018-ci ildə Türkiyə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən ölkəyə geri qaytarılmış və Qaziantep muzeyinə göndərilmişdi. “Qaraçı qız” mozaikası artıq bu şəhərin rəmzinə çevrilmişdir.¹¹ Bu mozaik ətrafında beynəlxalq və türk mediasında yaranmış ajiotajın təsiri kimi artıq onun yerləşdiyi regional muzeyi 2018-ci ildə 170 minə qədər turist ziyarət etmişdi.¹²

Türkiyəli arxeoloqlar Zevqma mozaikalarını torpaq altından çıxarırlar

¹¹ <https://www.hurriyetdailynews.com/gypsy-girl-mosaic-pieces-back-home-in-turkey-139272>

¹² <https://www.hurriyetdailynews.com/gypsy-girl-brings-more-visitors-to-gazianteps-zeugma-museum-126130>

Xarici ölkələrə qanunsuz yolla aparılmış tarixi-arxeoloji əşyaların qaytarılmasında Türkiyə hökumətinin kifayət qədər beynəlxalq təcrübəsi vardır. Məsələn, 1993-cü ildə Türkiyə Mədəniyyət Nazirliyi on milyonlarla dollar pul xərcləyərək beynəlxalq məhkəmələrin qərarı ilə ABŞ-a 1960-cı ildə qanunsuz yolla aparılmış Lidiya xəzinəsinin (Karun xəzinəsi) Nyu York Metropolitan Muzeyindən geri qaytarılmasına nail olmuşdur. Həmin unikal maddi-mədəniyyət nümunələri hazırda Uşak Arxeologiya muzeyində qorunur. Karun zəngin Lidiya hökmdarının adıdır və onun zəngin sərvətləri haqqında hətta Qurani-Kərim kitabında bəhs edilir.

Nəticə

Ümumiyyətlə turizmin nə olduğunu, onun necə işlədiyi, insanların niyə səyahət etmək ehtiyacı olduğunu və səyahət edərkən bundan nə gözlədiklərini öyrənmək mədəni turizm anlayışını başa düşmək üçün çox vacib bir mərhələdir. Mahiyyət etibarı ilə turizm bir iqtisadi və ticarət fəaliyyəti növüdür. Həqiqətən də, turizm çox maraqlı bir intellektual sahə olsa da, praktikada onun biznes ilə çox dərinlən əlaqəsi vardır : məhz biznes nümayəndələri (səyahət agentlikləri, hava şirkətləri, hotellər, iaşə obyektləri) hər il ölkə daxilində və xaricdə səyahət edən yüz milyonlarla insan axınının olduğu bazara daxil olmaq və orada məhsul və xidmətlər sataraq mənfəət qazanmaq məqsədi güdür. Turizm destinasiyaları da turizm sahəsini məhz ona görə inkişaf etdirir ki, iqtisadi mənfəətlər əldə edərək sosial-iqtisadi bir sıra məsələləri həll edə bilsin, iş yerləri yaratsın, bölgələrin inkişafına nail ola bilsin. Turizm həm də mahiyyət etibarilə səyahət edən şəxsin əyləncəsinə və xoş vaxt keçirməsinə, onda yeni hisslər və təəssüratlar, xatirələr yaratmasına yönəlmiş bir iqtisadi fəaliyyətdir. Bu hiss və təəssüratların yaradılması üçün istifadə edilən ən vacib resurslardan biri məhz mədəni irs resurslarıdır. Bu resurslardan istifadə edərək səyahətçini təəccübləndirən, onun yeni təcrübə və xatirələr qazanması isə mürəkkəb bir turizm məhsulunun hazırlanması prosesi nəticəsində baş verir. Mədəni irs resursu bu təəssürat və xatirələrin qazanılmasında, səyahətçinin səyahət motivasiyasının ödənilməsində əsas və ya köməkçi rol oynaya bilər. Məsələn, isti cənub ölkələrinin birində dəniz sahilində dincələn ailə üçün dəniz, günəş, qum, yaxşı qida ilə yanaşı əlavə mədəni tədbirlər, musiqi, yerli mədəniyyətə aid rəqs və teatr tamaşaları, master-klass kulinariya tədbirlərinin göstərilməsi mədəni irs resurslarından istifadə edilməsi və mədəni turizmin köməkçi rol oynaması deməkdir. Əksinə, məşhur rəsm əsərlərinin, tarixi artefaktların saxlanıldığı bir muzeyin turistləri cəlb etməsi zamanı isə mədəni turizm əsas səyahət motivasiyasıdır və birinci dərəcəli rol oynayır. Buna görə də, mədəni turizm digər turizm növləri ilə birgə təhlil edilməli, “mədəni turizm səyahətçisi”ni mədəni irsi kəşf etməyin əsas səyahət motivasiyası olan şəxs kimi deyil, mədəni irs resurslarını səyahət zamanı kəşf edən şəxs kimi geniş kateqoriyada təhlil etmək lazımdır.

Mədəni irs resurslarından istifadə etməklə turizm məhsullarının yaradılması barədə bu kitabda gördüyümüz onlarla müxtəlif misal onu göstərir ki, turizm sənayesi üçün bu

mənbə yaradıcı və innovativ strategiyaların tətbiqi sahəsində bir tükənməz bir xəzinədir. Mədəni turizm sahəsindəki mütəxəssislər bu mənada mütləq mədəni irsin idarəetməsi sahəsində fəaliyyət göstərən maraq qrupları ilə bir yerdə, qarşılıqlı anlayış və koordinasiya şəklində əməkdaşlıq etməlidirlər. Çünki mədəni turizm digər turizm kateqoriyaları kimi mənfəət yönümlü fəaliyyətdir və daim genişlənməyə və səyahətçilərin gözləntilərini təmin etməyə yönəlib, mədəni irsin idarəetməsi isə səyahətçiləri prioritet kimi görmədən məhz mədəni resurs və dəyərlərin mühafizə edilməsi sahəsində fəaliyyətini qurur. Buna görə də, mədəni irs mütəxəssisləri bəzən mədəni turizmin sərhədsiz inkişaf və biznes yönümlü motivasiyalarına limit qoyur, mədəni irs resurslarından dayanıqlı istifadəni təbliğ edir : abidələri ziyarət edən turist sayına məhdudiyyət qoyulması, arxeoloji abidələrin bir hissəsinin ziyarətə bağlı saxlanması, ənənəvi sənətkarlıq məhsullarının satışına pozitiv diskriminasiyanın tətbiq edilməsi və s.

Mədəni irs resursu ilə mədəni turizm məhsulu ayrı-ayrı anlayışlardır. Mədəni irs elementləri turizm məhsulu kimi inkişaf etdirilərkən ilk əvvəl onun əhəmiyyəti öyrənilərək qiymətləndirilir, səyahətçinin onu görməsi, təcrübə etməsi üçün lazımi bütün xidmətlər və infrastruktur ehtiyacları yaradılır, turizm bazarlarında ərazinin təbliğat işləri aparılır. Mədəni irs resurslarına münasibətdə səyahətçinin hərəkətləri, onun təcrübəsi nəzarətdə və ya müəyyən çərçivələrdə (bilet satışı, giriş-çıxış saatlarının məhdudlaşdırılması, müəyyən davranış qaydalarına riayət edilməsinin tələb edilməsi və s.) saxlanılır. Mədəni irs üzrə mütəxəssislər daha çox irsin qorunmasında və səmərəli idarəedilməsində, eyni zamanda yaradıcı istiqamətə mədəni irs dəyərlərinin daha dərinlən öyrənilməsi və başa düşülməsinə çalışırsa, mədəni turizm sahəsindəki mütəxəssislər isə səyahətçinin rahat turizm təcrübəsi yaşamasına və turizm məhsulunu daha rahat istehlak etməsinə çalışır. Mədəni turizmin təklif etdiyi məzmun səyahətçilərin hamısı üçün eyni dərəcədə maraqlı, eyni dərəcədə başadüşülən deyil. Onların həmin məzmunu qarşı hiss etdiyi təəssürat və əldə etmək istədiyi turizm təcrübəsinə motivasiyaları da heç vaxt eyni səviyyədə ola bilməz. Atəşgah məbədinə ziyarət edən Hindistanlı turistlər üçün burada Hind və Six dininə aid mədəni irs elementlərini görmək ilə Hollandiyalı bir turistin buranın unikal memarlıq və din tarixini öyrənmək arasında dərin fərq vardır. Mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi barədə elmi ədəbiyyatda global və lokal sözlərinin birləşməsindən yaranmış “qlokalizasiya” terminindən istifadə edilir. Yerli mədəni resurslara əsaslanan mədəni turizm texnoloqları

əsasən beynəlxalq bazarların tələblərini, səyahətçilərinin arzu və motivasiyalarını turizm məhsulu hazırlayarkən nəzərə alır. Buna görə də, mədəni turizm bir ərazidə “klişe təsvir”ə, yəni bir ərazi barədə az-çox bilinən vəziyyəti şişirtməyə, süni atmosfer yaratmağa can atır. Turistlər autentiklik axtarışındadır, bəzən isə bu, reallıqdan uzaq ola bilər.

Bu kitabda mədəni turizmin uğurlu tətbiq edildiyi misallardan görünür ki, o, çox vaxt bölgələrdə dayanıqlı inkişaf prinsipləri, yəni sosial, ətraf mühit və sosial-iqtisadi amilləri, nəzərə alaraq yerli əhali üçün rifahın yüksəldilməsinə nail olan bir vasitədir. Bu mənada, zəngin mədəni irs resursları olan Azərbaycanda mədəni turizmin inkişaf strategiyaları bölgələrdə yerli əhəlinin məşğulluq problemlərinin həlli istiqamətində önəmli bir iqtisadi alət ola bilər. Bundan başqa, Azərbaycan kimi dünya turizm bazarında, xüsusən mədəni turizm destiyasiyaları arasında yeni olan ölkədə mədəni turizm həm də beynəlxalq aləmdə ölkənin imicinin formalaşdırılmasına töhfə verən önəmli bir alət kimi görünür. Mədəni turizm sahəsində yaradılan məzmun, yeni və ilk turizm məhsullarıdır və bu nöqteyi-nəzərdən ölkədə mədəni turizmin inkişaf tendensiyaları çox dərinlən təhlil edilməlidir. Məsələn, Basqal kimi yeni mədəni turizm destinasiyasında dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilmiş investisiyaların turizm bazarına real təsirləri üzərində təhlillər aparılmalı, gələcəkdə oxşar mədəni turizm məhsullarının inkişaf strategiyaları üçün bu kimi misallara istinad edərək təkliflər hazırlanmalıdır.

Təəssüf ki, turizm sahəsində əsaslı dövlət investisiyalarının həyata keçirildiyinə baxmayaraq, mədəni turizm sahəsində Azərbaycanda mövcud dünya təcrübəsini dərinlən təhlil edən, uğurlu və uğursuz mədəni turizm məhsullarının inkişaf strategiyalarını metodik olaraq öyrənən kifayət qədər pedaqoji vəsait yoxdur. Xüsusən, tələbələr və turizm sənayesi nümayəndələri üçün Azərbaycanda mədəni turizmin son illərdə inkişafı dinamikasını başa düşməyə kömək edən kifayət qədər pedaqoji vəsait yoxdur. Bu dərslük vəsaitdə Azərbaycanda mədəni irs sahəsində qanunvericiliyi, mövcud mədəni irs resursları və onların mədəni turizm bazarına inteqrasiyası vəziyyəti, dünya miqyasında mədəni turizmin inkişafının mədəni irs resurslarına mənfi və ya müsbət təsiri barədə təhlillər aparılmış, mədəni irs və mədəni turizm sahəsində mövcud elmi ədəbiyyatda olan əsas anlayışların anlaşılıqlı izahları verilmiş, Azərbaycanda mədəni turizm məhsullarının inkişafı sahəsində son illərə müşahidə edilən tendensiyalardan və

əsas iri layihələrdən bəhs edilmişdir. Bu kitab sayəsində gələcəkdə mədəni turizm sahəsində aparılacaq daha geniş tədqiqat işləri üçün ilkin nəzəri baza formalaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat Siyahısı

- “Basqal” Tarix və Mədəniyyət Qoruğunu Baza Tədqiqatı, Dövlət Turizm Agentliyi, 2018
- Basqal Mədəni İrsi : Təmir-bərpa məsələləri üzrə təlimat kitabı, Dövlət Turizm Agentliyi, 2019
- “Basqal Urban Master Plan”, DTA, 2018
- “Şəki Biznes və Turizm inkişaf planı”, DTA, 2019
- “Yuxarı Baş Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun Baza tədqiqatı”, DTA, 2019
- “Şəki Şəhər Master planı”, DTA, 2019
- “Xınalıq turizm və biznes inkişaf planı”, DTA, 2019
- “Diri Baba turizm İnkişaf Konsepsiyası”, DTA, 2022
- “Xan sarayı ilə birgə Şəkinin tarixi mərkəzi” adlı Dünya İrs Komitəsinə təqdim edilmiş nominasiya faylı : <https://whc.unesco.org/en/statesparties/az/documents/>
- “Kələxana, Yeddi Gümbəz, Avaxıl türbələri turizm inkişaf konsepsiyaları”, DTA, 2021
- “Nərimankənd mağaraları turizm konsepsiyası”, DTA, 2022
- “Ramana kəndinin Turizm inkişaf konsepsiyası”, DTA, 2021
- Melanie K. Smith, *Cultural tourism*, third edition, 2016
- “What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties”, ICOMOS study compiled by Jukka Jokilehto, 2015
- D. C. Comer, *Tourism and Archaeological Heritage Management at Petra*, 2012.
- Hillary du Cros, & B. McKercher, *Cultural Tourism (3rd ed.)*. Routledge, 2020
- Whyte, B., Hood, T. and White, B. (eds), *Cultural and Heritage Tourism: A Handbook for Community Champions, Ottawa: Federal Provincial Territorial Ministers of Culture and Heritage*,
- UNWTO, *Tourism and Intangible Cultural Heritage*, Madrid, UNWTO publication, 2012
- “UNESCO World Heritage and Sustainable Tourism”, UNWTO publications
- A Report on The International Conference on “Cultural Tourism and Local Communities”, Yogyakarta, Indonesia 8-10 February 2006

YUNESKO-nun Dünya İrs Komitəsi və Azərbaycanın ölkə profili :
<https://whc.unesco.org/en/statesparties/az>

YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi irs üzrə Reprezentativ Siyahısında Azərbaycanın ölkə profili: <https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ?info=elements-on-the-lists>

Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi Qoruqları İdarəetmə Mərkəzinin e-kitabxanası
(www.heritage.org.az)

Mədəni irs sahəsində qanunvericilik hüquqi baza : Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Hüquqi Aktların vahid elektron bazası : www.e-qanun.az

İstifadə edilmiş internet resursları :

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin rəsmi internet saytı : www.heritage.gov.az

Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin rəsmi internet saytı : www.tourism.gov.az

“İçərişəhər” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu idarəsi : <https://icherisheher.gov.az/az>

Şuşa şəhər Dövlət Qoruğu İdarəsi : <https://shusha.gov.az/az/news/113>

Azərbaycan Turizm Bürosu : <https://www.tourismboard.az/az>

Sahə tədqiqatları nəticəsində toplanmış materiallar :

Müəlliflər tərəfindən sahə tədqiqatı aparılmış yerlər xarici ölkələr :

Avstriya, Vyana şəhəri

Yunanıstan, Krit adası,

İtaliya, Bolonya və Faenza şəhərləri

Fransa, Paris şəhəri

Türkiyə, İstanbul şəhəri

Gürcüstan, Tbilisi şəhəri

Müəlliflər tərəfindən sahə tədqiqatı aparılmış Azərbaycan bölgələri :

Abşeron rayonu, “Yanardağ”

Bakı şəhəri Suraxanı rayonu, “Atəşgah məbədi”

İsmayılлы rayonu, Basqal və Lahıc qəsəbələri

Quba rayonu, Xınalıq kəndi

Siyəzən rayonu, “Beşbarmaq dağı”

Qobustan rayonu, Diri Baba türbəsi

Şamaxı rayonu, Avaxıl, Yeddi Gümbəz, Kələxana türbələri

Qəbələ rayonu, Nic kəndi və Həzrə türbələri,

Şəki şəhəri, YUNESKO İrs ərazisi olan Şəkinin qədim hissəsi

Qax rayonu, Gürmük kilsəsi və Ləkit kəndi, İlus kəndi

Zaqatala rayonu, Zaqatala qalası